

СУЧАСНІСТЬ

ЛИСТОПАД 1978 — Ч. 11 (215)

Б. КРАВЦІВ: ПОЕЗІЇ

М. ЖУРБА: ВІТРАЖ

І. КАЛИНЕЦЬ: ПОКЛИК

ЛИСТИ М. ДРАЙ-ХМАРИ

М. ДОБРЯНСЬКИЙ: ПОЗИЦІЇ

ЛІВИХ ДИСИДЕНТІВ СРСР

**Б. СТРУМІНСЬКИЙ: УВАГИ
ДО ХАРКІВСЬКОГО ПРАВОПИСУ**

**"SUČASNIST" — NOVEMBER 1978
KARLSPLATZ 8/III 8000 MÜNCHEN 2**

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

ЮРІЙ ШЕРЕХ

ДРУГА ЧЕРГА

ЛІТЕРАТУРА. ТЕАТР. ІДЕОЛОГІЯ.

Мюнхен 1978. 400 стор. Обкладинка Слави Геруляк.

Книжка відомого літературного і театрального критика і публіциста Юрія Шереха складається з 20 статей і есеїв. Написані в сорокових і п'ятдесятих роках нашого сторіччя вони охоплюють широке коло тем, від Лазаря Барановича до Уласа Самчука, Олександра Смотрича й Олеся Гончара.

Як зазначає у своїй передмові упорядник збірки Ю. Шевельов, статті показують наростання в українській літературі тем нової людяності й національної гордості, змагання проти накиненого колоніального режиму і проти власної провінційності, як також і шукання нових форм у літературі й ідеології, що стали прикметними для кращих людей з поколінь шістдесятих і сімдесятих років на Україні.

Ціна: 12.00 ам. дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати
на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

у США:

Nina Ihnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИСТОПАД 1978

Ч. 11 (215)

РІК ВИДАННЯ ВІСІМНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман Савицький, Марта Скорупська (виконавець обов'язків головного редактора), Юрій Шевельов.

Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріялів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 30 und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e.V.

Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
8000 München 2
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

ПОЕЗІЇ

Богдан Кравців

ІЗ ЗБІРКИ «ДОРОГА»

Осінь

Ти з поля вчора кралася стежками,
квітчалась в айстри та й у сйива западні.
В гаю на мене хтось сипнув листками
і я згубився в золотому нападі.

Серпанки вчора ткала ти на квітах:
і хтось спиняв, в'язав у жарті крок мені,
і хтось снував химерну казку літа —
і думав я, що це збитошні промені.

Сьогодні ти — в усьому маєстаті:
в киреї багряній велична владарка!
В розкішнім стані радості багато,
як в п'яних сонцем співах виноградарки.

Мій дім зайнявся в дикім винограді
і всі пороги в пурпурі і золоті.
— Заходь, царівно! Любій гості раді!
Бенкет у мене, вічне свято молоді.

Юнацтво буйне скинуло щасливе
сьогодні із сердець усе низьке й лихе!
На столах — яблука, грушки і сливи,
сміються сонцем наші повні келехи...

Надруковані тут вірші вибрані з першого тому *Зібраних творів* Богдана Кравцева, що появився в листопаді ц. р. у третій роковини смерті поета. Твори Б. Кравцева виходять у видавництві Української Вільної Академії Наук і включають три томи: перший — поезія, другий і третій — наукові й літературознавчі праці. Перший том упорядкував Богдан Бойчук.
— Редакція.

ІЗ ЗБІРКИ «СОНЕТИ І СТРОФИ»

Твердих годин...

Твердих годин настирливі удари
силаю в дні в малій темничній нижі —
і знаю: десь вогні ненатлі й хижі,
пишає осінь десь криваві згари.

А тут нудьги задрипані обмари,
і дні бездільні чорним червом грижі
вгризаються у серце, мізок, крижі —
і думи точить цвіль гнилої змарги.

Ех, вабить воля! — Вирватися, вмерти
з бучним юнацтвом у борні охочій,
нагально впасти від ножа, чи кулі!

І вже горю. Встаю запеклий, впертий
і в смерті видираю дні та ночі
на ці прийдешні одчайдушні гулі.

Гранчасті шпуги ґрат...

Гранчасті шпуги ґрат і шпик у кості
шмагає вітер їдкістю жаливи...
Йде березень, відталь і теплі зливи,
і все п'янітиме в нестримнім рості.

Прорветься цвіт на пуп'янках і брості,
в садах завітнуть яблуні і сливи,
і любці молодій юнак щасливий
казатиме слова кохання прості.

І навіть тут, де чорнокуті брами,
де очі й вікна тугою нависли —
весна людей змогла в п'янкуму бою.

В безсонниці, душними вечорами
верзуться їм нечисті сни та мислі,
розпарені любашною жагою.

ІЗ ЗБІРКИ «ОСТАННЯ ОСІНЬ»

Білим листкам оцим...

Білим листкам оцим, ясна панно,
я не довірю ніяких таїн —
і перед ними, як перед вами,
мислі сховаю мої.

Прості слова тут, неначе платочки
цвіту вишневого, я покладу —
може колись вам вони пригадають
радість якусь молоду.

Може слова оті, ясная панно,
в дуже далекий, незнаний ще день
стануть нежданим для вас привітанням,
гомоном давніх пісень.

Черлень

Червневий день в іржі черленій
і луки черленню взялись.
Зозуля нам кує на клені.
Усе, кохана, як колись:

Чебрець, васильки — і цілунком
Осотує пахуча нить —
і дзвонить день червневий лунко
і червень серце черленить.

Дожинки

Багрцем пшеничним паленіє липень,
рум'яниться у кетягах шалвії,
бджолиним гулом одцвітають липи
і волос нам — як жито — половіє.

Тож маяв май, танковим плинув кроком,
тож червень червінню серця обмарив —
і вже тверді, роковані нам роки
одмірюють дні радощів і змарги.

І вже полукіпки важкі на нивах
і серця щільники на мед багаті
і щасним трудом і жагою жнива
ситнішає нам хатнее багаття.

1. Листопада

Кривавим листом котить падолист —
і серце прагне знов далеких візій:
Щоб понад нами знову пронеслись
бої одважні і залізні.

Щоби дзвеніли списи і шаблі
і жах вогню будив до дня оселі,

щоб ісходило сонце на землі
в вінку шрапнелів.

Щоб місто знов під чоботи ватаг
коври стелило і стяги шовкові,
щоб в синім небі стрічка золота
благословила нашої крові.

ІЗ ЗБІРКИ «ГЛОСАРІЙ»

Відьма

*Росте в полі на могилі
Осика заклята —
Отам відьма похована...*
Т. Шевченко: Відьма

Я знаю все... Усе мені відомо:
перевивати чаром людські кроки,
наводити й відводити уроки,
в гарячку кидати і в злу судому.

Ще вмю я старому й молодому
любовної прибавити мороки —
і в повен чуда, в дивен світ широкий
на мрій мітлі меткій злітати з дому.

І навіть свій кінець я знаю, бачу:
порве мене юрба, роздягне мстива
і кине на знущань розгнуздя злюще...

І смерть замислить гіршу за собачу —
колом осиковим проб'є, для дива
розірве кінцями, розчахне живу ще.

Лісовик

*Сиділа русалка на білій березі,
Просила русалка в дівочок сорочки.*
Із русальних пісень зібраних П. Кулішем

Обміттю гілок, зілля і коріння
обсотує тебе шумливий лісу бій,
займає вихром захватних обійм,
відгородивши ворушким воринням

од світу білого. І сну й маріння
упричерт повен, причуттям живий
ти блудом блудиш в пущі віковій
зеленого буяння й чаровиння.

Обмарений, лягаєш поміж квітням,
вбачавши прибажно в березі кожній
уроду гожу, білі груди мавок...

Згори ж, з-під брів хвилястих верховіття
підморгує тобі зеленокожий
кудрявий бог спокусливо й лукаво.

ІЗ ЗБІРКИ «КВІТОЛІТ»

Смуток

Густішають вечірні тіні,
Стукоче сумерк до вікна.
В моїй руці листок осінній —
Рука твоя тремка.

Жовтневе

Сузір'я грають в небі неозорім,
Між ними князем пнеться пишно місяць.
Вітри, зірвавшись, позривають зорі,
В болото сяйво місячне замісять.

Студінь

Морозним рушником день очі витер
І в сумерк зодягається імлісто.
Пустіє передмістя. Тільки вітер
По стежці шелестить торішнім листом.

Провесінь I

Тяжких снігів білінь навколо хати
Порозгрібали промені до дна.
Прорвавши білої зими загати,
Біліє тільки проліска одна.

Праосінь

То ранком із квітками квітли ми —
І юність радісна, привітна,
Мов яблуна гілками світлими
Нам стукала в прозорі вікна.

Під вечір тремтимо осиками,
В осінню вкрившись неозорінь:
Дерёва листя вже осипали
І в млі холонуть голі зорі.

Переблиск

Буває так, що в радіснім пориві,
Під пізній шум осінньої ріки —
Слова складаються рясні й горливі
В поезії роздзвонені рядки.

Та заригає біль у грудях рідма
І прочуттям гірким уріже гірш, —
У блуд ізбившись, поникає рима,
Ще не завершений ввірвавши вірш.

ВІТРАЖ

(ВИСТАВА НА ПАПЕРІ)

Михайло Журба

За творами

Тараса Шевченка, Валентина Мороза, Михайла Осадчого, Вячеслава Чорновола, Ігоря Калинця, за мотивами народної і псевдонародної творчости, за листами українських політв'язнів, стенограмами обшуків, допитів, художніх рад, панахид та іншими документами українського самвидаву.

ПЕРЕДМОВА

Персонажів у п'єсі, власне, лише два: Хор і Антихор.

Це дві конфліктні сили, що породжують індивідуальні характери і знову розчиняють їх у своїй масі.

Тому списку дійових осіб не подаємо: читач познайомиться з ними за ходом дії.

Сцена рясно завішана лінвами.

На них висять елементи декорації: маленькі макети-емблеми, що змінюються відповідно до змісту епізоду.

Найголовніший елемент — арештантські нари.

За ходом дії вони перетворюватимуться то на стіл, то на гойдалку, то на полицю вагона, то знову повертатимуться до своєї головної функції.

Нари — це гола лежанка, збита з дощок. Пояснення, гадаємо, не зайве, бо коли п'єсу ставитимуть на українських сценах, про нари не знатимуть навіть історики. Крім тих, природно, що матимуть спецдопуск до спецархівів.

Свою спробу описати зовнішній вигляд сцени автор сам розглядає як зазіхання на свободу режисури. Однак, якщо навіть Гоголь і Шов не могли загнuzдати режисерську фантазію, то нам, грішним,

Михайло Журба — це літературний псевдонім. П'єса *Вітраж* складається з сімох новель для театру: "Колискова", "Моління про чашу", "Якби я був полтавський соцький", "Перший день", "Лекція анатомії", "Вертеп ХХ" і "Вітраж". Повний текст твору вийде незабаром окремим виданням у в-ві "Сучасність". Тут друкуємо авторську передмову і дві новели. — *Редакція*.

і поготів нічого боятися. Вправний режисер завжди знайде можливість поставити ліворуч пічку, яка гріла саме правий бік драматурга.

Вітраж п'єси складений з сімох новель.

Їх можна ставити і вкупі і поодинці.

Чим викликана така конструкція?

Хотілося одним пострілом вбити двох зайців.

Задовольнити репертуарний голод не лише академічних театрів УРСР, але й гуртків художньої самодіяльності (творчих організацій приблизно такого ж мистецького рівня, але менше потужних економічно).

Хотілося дати не інсценізацію окремого самвидавного твору, не одну чи кілька біографій, а монументальний портрет історичного явища сучасної України.

Хотілося — скарби українського самвидаву, розсіпані по окремих публікаціях, піднести ледачому або непоінформованому читачеві в одній жмені.

Хотілося — у власних, хай недосконалих, віршах розвинути сатиричні метафори Осадчого і Чорновола, не опрацьовані авторами до кінця "по незавісящій обставителствам".

Хотілося — ...

У фіналі вистави кожен глядач отримує на згадку уламок розбитого Шевченківського вітража.

Хотілося вколоти товстошкірих.

ЛЕКЦІЯ АНАТОМІЇ

Професори — знайомі нам Лагідний і Гальський.

Убрані в один халат, виглядають, як єдина двогорова істота.

Підходять. Спостерігають. Не зважаючи на свій величезний досвід, — з цікавістю.

Цикають на студентів. Щоб не бешкетували. Щоб набралися належної урочистости.

— Тсс... Перший день.

Принишки студенти.

— Перший тюремний день. Це безконечність, заповнена болем. Абсолютно все: звуки, запахи, розміри, слова — зіткане з болю.

Старанно конспектують студенти.

— Перший день — це людина без шкіри. Кожний спогад — розпечена крапля, кожна думка — жарина.

Із зростаючою насолодою:

— Перший тюремний день — це світ, розрубаний на дві половини.

Перегукуються соловейками в гаю: Лагідний — слово, Гальський — слово.

— Розрубано посередині кожен нерв.

— Основа, з якої родиться ХОЧУ — тут...
— А корінці, якими воно занурюється у товщу буття — лишилися, відрубані, там...
Демонструють на тілі в'язня, наче на анатомічному опудалі:
— Звичні ХОЧУ течуть звичними каналами до шару живої стихії...
— ... і неминуче доходять до місця розриву.
— І кожного разу — свіжий біль? — чемно питає Допитливий студент.
(Допитливий, бо вже, мабуть, допити йому довіряють).
Наукова істина, дуетом:
— Кожного разу. Свіжий біль.
Наважився Допитливий ще на питаннячко:
— Перший день... це... рослина з повислим у повітрі корінням?
Аж презирнулися професори: талановита росте зміна!
— ... яка ні до чого не може прирости в порожнечі? — розвиває вундеркінд метафору.
Схвально кивають професори головами. І додають:
— І це — найбільша мука. Бо сенс коріння в тому, щоб приростати.
— Найстрашніше, — щасливо примружився Лагідний, — замріятися. Тоді забуття стулює до купи два свіжих розриви — і ХОЧУ досягає мети. Але раптове пробудження зненацька розриває ниточку...
— і біль, що починав пропадати, — вихоплюється Гальський, — спалахує знову!
... Блискуча лекція!
Так колись описували закони грози.
Трохи пізніше — голи Пеле.
Так одвіку витанцьовує смичок скрипаля над безоднею нашої екстази...

... Щось кумекає собі в'язень:
— Я маленький і безпорадний. Побіч мене є сильніші натури. Їх ви не чіпаєте. Щоб налякати, стерти з них повагу громадянина, зацькувати — ви вибрали слабшого. Ви на ньому хочете продемонструвати те, що чекає на них попереду, якщо не залишать вказувати на чийсь сіркові очі.
Поблажливо посміхнувшись, ведуть професори студентів до інших нар.
Там — сильніші натури.
На них ще виразнішим буде тріумф неспростовних, об'єктивних законів.

З сусідніх нар підводиться Чорновіл.

Пояснює "науковцям", наче дурням вищу математику:

— Сильним — трудно. Усі їхні ХОЧУ дуже великі. І ті, що привели за ґрати. І ті, що поривають на волю. То не битва ХОЧУ І МУШУ. То битва двох сатанинських ХОЧУ. Обоє мускулясті і несамовиті. Обоє з дужим, виразним пульсом. З міцним апетитом до життя. Обоє вигодувані пружним, повнокровним організмом.

... Щось не виходить за наукою.

Швиденько потягли вчені мужі своїх курчаток подалі від спокуси.

Оточили нари, на яких — напівживий Мороз.

Зауваживши на собі цікаві погляди, він знаходить сили підвестися.

Дотягається до нар Чорновола і Осадчого. Зводить їх разом зі своїми. Схиляється над Осадчим, що лежить, охопивши голову, і поволі підводить його на ноги, підбадьорюючи:

— Слабим — спокійно. Їхні ХОЧУ — маленькі і мляві. Вони ніколи не зрушать людину з місця. Часом і в таких заговорить ХОЧУ — але потім навик німіє, загіпнотизоване страхом перед тюрмою. Злякані гірким, ці не доп'ють до дна і ніколи не знатимуть с м а к у .

Визвірилися професори.

Сіпають, намагаються розтягти міцно з'єднані нари.

Захекано, безпорадно-роздратовано кричать слова, які щойно смакували:

— Перший день — це безконечність, заповнена болем!

Абсолютно все! Звуки! Запахи! Розміри! Зіткане з б о л ю !

Але вперто гнуть своє Мороз і Чорновіл.

Промовляють слова, які зведуть на ноги ще не одну зламану людину.

Слова, що давно вже належать не тільки Морозові, який їх колись написав.

Слова, що висловлюють багато більше, ніж тільки характер свого автора.

Слова, оплачені не одним життям, глибокі й вагомі, як слова молитви.

На сцені — не побутова ситуація. На сцені — ритуал.

На сцені виконується ораторія про непереможність людської гідності.

Мороз і Чорновіл — геніальні тої ораторії солісти.

Їхні голоси, переплівшись, як линви закручених у тугий вузол нар,

— майже музичний речитатив.

Разом:

— Прийде час, і з кінчиків ран повиростають нові корінці, приростуть до нового ґрунту і вбиратимуть нові соки, щоб нагодувати вічно голодне людське ХОЧУ.

Професори, фортіссімо:

— Біль, що починав пропадати, спалахує знову!

Мороз і Чорновіл, твердо:

— Біль загусне і перетвориться в постійну, тривку тугу — важку і темну, як смола. З кожним днем смола буде світліти і тверднути, аж поки не закаміяє у прозорий кришталевий чекання.

Професори: вибігли.

Студенти: за ними.

Мороз:

— Найчарівніша з воль — це воля, побачена крізь його затуманену товщу.

Спираючись на плутанину лив, Мороз підіймається до трьох червоних яблук, загороджених ґратами.

Чорновіл: також спинається нагору.

Осадчий: вже самотужки утримує нари разом, охопивши руками ливни.

Чорновіл: як матрос на щоглі, що перший побачив землю.

Чорновіл: сповіщає "землю" команді корабля.

Чорновіл:

— Б'є сокира часу до кришталевої брами — і вже стоїш на волі!

Чорновіл: зриває за ґратами велике яблуко і кидає його в'язневі внизу.

Мороз: зриває і кидає ще одне.

Чорновіл: третє навздогін.

Осадчий: притиснув до грудей три яблука.

Зачаровано дивиться на них.

Підкрадаються Професори з Допитливим.

Штовхнули знизу.

Розлетілися яблука.

Покотилися по землі.

Жадібно тягнеться до них в'язень.

Перестерігає необачного товариша Мороз:

— Але це зовсім не та воля, що світила багато-багато днів з-за кришталевої стіни...

Підхоплює Чорновіл:

— Стоїш на волі — п'яний, розгублений, і ... знову без шкіри.

— Бо перелізти крізь ґрати неможливо — ні туди, ні сюди — не залишивши на них шкіру. Кожного разу — хай він буде сотим — тюрма забирає мито.

Троє в'язнів знову разом.

Троє в'язнів — туго стиснені зміїним плетивом лив.

Професори й Допитливий підбирають яблука.

Витирають об халати і милуються.

Підносять до рота і...

Не з солодким хрумтінням, не відламують зубами прекрасні яблучні брили.

Ошкірилися, як собака, бліх шукаючи.

Кусають шкірку зціпленими зубами.

Відгризши клаптик — випльовують.

Часто й рясно відпльовуються червоними лушпайками.

А троє, стиснені сплетінням линв, трусять свою окрадену "яблуню".

Не в розпачу, а вперто, методично, ніби виконуючи денну норму звичної роботи, яку, хочеш чи не хочеш, треба комусь робити.

Труситься все, що росте на "яблуні"; трусяться і бряжчать ліхтарі, столи, бомби; труситься — та не падає.

Міцні ви, заплетені линви, напнені донизу людським тяжінням...

Переплівся голос Чорновола:

— Потім будуть спогади, розповіді, факти: смішні і страшні, брудні і зворушливі...

З відпльовуванням Лагідного:

— Абсолютно все... тьху... звуки... запахи... тьху... розміри... слова... тьху... зіт... тьху... кане з... тьху... болю.

Переплелися голоси Чорновола й Мороза:

— Але тюрма — це не факти.

— Тюрма — це людина без шкіри в перший день.

Плюється Гальський, догризаючи шкіру майже голого яблука:

— Звичні хочу... тьху... течуть звичними каналами до шару живої... тьху... стихії...

— і, — відпльовується Допитливий, — тьху... нмнч дхдть дмсця рзрву.

Мороз:

— Тюрма — це людина без шкіри в перший день. Хто зуміє сказати про це, — той розкаже про тюрму.

Та цього не розкажеш...

Чорновіл:

— І все одно будеш розказувати.

ВЕРТЕП ХХ

Частина перша: *Фарс про мирське*

Людоньки добрі! Чесная громадо!

Не слухайте їх! Не треба! Не надо!

— почулося раптом з глибини залі.

Це з'явився вертепний Дядько, вмілий ярмарковий агітатор, що ніколи не лізе в кишеню за словом і способом спритного заговорювання зубів переконає кого хоч у чому хоч.

Підходить до сцени й обурюється в бік щойно зниклих персонажів:

Розперезалися! Втратили совість!
Ач, завели зворушливу повість!
Мовляв, тут болота, дроти та хорти,
Та кагебісти, злі, як чорти.
Знущаються, б'ють, на людей полюють...
Не так страшний чорт, як його малюють!

До глядачів:

А ви, нагородвані, вдягнені, гарні,
Вірите в ці побрехеньки вульгарні?
Рота роззявили, вуха розвішали...
Бодай ви хоч трохи порозумнішали!
Вас лякають, не знаючи міри,
А ви вже й розчупились, легковіри!
Вам знічев'я сім кіп набалакали,
А ви вже й зашморгали носом, заплакали,
Повні жалю до чужої біди
І співчуття. А самі й не туди,
Що хтось же їх, хай не щодня, та годує!
Їм, дармоїдам, тюрми буде!
Денно і нічно про них мусить дбати:
Мерзнуть на варті, недосипати,
Столичне життя залишати за бортом.
Тут і янгол зробиться чортом!
Вам справді бракує мистецтва й краси?
Витріть очі й прочистіть носи!
Та весело гляньмо на штири боки,
Та перевернемо все навпаки!
Розвеселімось добрячим дотепом,
Бо я не один завітав, а з вертепом.

Підіймається на сцену і видобуває з льоуху реквізит і дійових осіб своєї вистави. Ляльки — незвично великі, ростом з людину. Виглядають скоріш як лялькоподібні люди, аніж як людиноподібні ляльки.

Дядько пояснює цей феномен:

У нашім вертепі ляльок не буде,
Ляльками давно поробилися люди.
Така вже епоха: людина ще змалечки
Звикає до ролі вертепної лялечки.
Тою бідою не варт і журиться,

Людина чи лялька — яка нам різниця?
Отож відкладімо тютюн та люльки,
Та згадаймо дитинство та пограймо в ляльки
Живими людьми — бо з такою умовою
Дитяча забава стає урядовою.
До речі, покличемо трохи міліції,
Бо свято ж сьогодні, свято юстиції.
Гей, хто до буфету біжить по перекуску?
Назад, не забудь но, добудь но перепустку!
Без неї — не лізь, як свиня до корита,
Вертеп наш — секретний, і свято — закрите.
Дозвольте його урочисто відкрити.

Ляльки дружньо і надзвичайно схоже на людей апльодують.
Дядько перечікує, коли стихне, і продовжує:

Відкрите — це значить: почуєте вирок.
Мовчіть, мов у рота напхали ганчірок.
Згода? Усі таємницю хоронимо?
Ласкаво просимо! Вхід заборонено!

Закликані до життя легкими стусанами, вертепні персонажі починають по-ляльковому рухатись. Це, переважно, Крамарі, що напередими демонструють і вихваляють свій товар.

Крамар з сувоєм колючого дроту:

Пуста надія: за краще боротись
І не подряпатись, не наколотись.
Хочеш, щоб стало життя твоє луччим?
З дитинства селися за дротом колючим!

Крамар з металевим посудом:

Гідна музею! Експонат — не миска!
Розкопана в кращому смітникові міста!
Сувенір Мордовії — арештантська ложка!
Отдохньош і ти — подожді немножко!

Крамар з подертими ватяниками:

Для моди не шкода і врізати дуба.
Останній модель! Арештантська шуба!

Не вгамовується Крамар з дротом:

Продукція дроту зросла колосально,
Бо надто штукovina універсальна!
Добробут пильнує
Партійних вілл,
Як слід, декорує
Письменника стіл.
Язик свербить? Говорити мусиш?
Поглянь на дріт — відразу прикусиш!

Велика наука — дроту штука!
Штуку тую — рекомендую!
З найкращої сталі
Марки "Сталін"!
За дротом побудеш — дурниці забудеш,
Скуштуєш лиха — житимеш тихо.
Нема повороту
З-за колючого дроту!

Крамар з пересувною кухнею, з якої парує смердючим на всю залю:

Достойний оди, поеми, баляди
Звичайний собі черпачок баланди.
Сьорбнеш, скуштуєш, закрутиш носом —
Забудеш лізти з національним вопросом.

Знову лізе Крамар з дротом:

В'юнкий і повзучий сталевий терен,
Всю землю облуптає — будь уверен!

Відізвався конкурент-кухар:

Сурмачеві потрібен
Мундштук. І губа.
Баланди скуштуй —
Зазвучиш, як труба!

Бує конкуренція! Відізвався Крамар з цуценям вівчарки:

З таким цуценяточком — зайві кайдани.
Бабуся його пильнувала Майданек,
Матуся служила в московській міліції.
Імпорт! Порода! Германські традиції!

Перукар:

Збідніла на збіжжя епоха нова,
З розумних чуприн — найбагатші жнива!
Справляю задаром роботу нехитру:
Кудлатих і лисих стрижу під макітру!
Волосся багато — розуму мало,
Макітра — ось мода інтелектуала!

Яке ж свято без Циганки? Ось і вона:

Непевність, шахрайство і зайвий азарт —
Несє трудящим колода карт.
К бісу її, джерело забобонів!
Тасуйте колоду радянських законів!
Гра на марксистській науці заснована:
Як не тасуй — все одно підтасована!
Бубнової масті — трефи і піки,
Від щастя масні королівські піки,
Вродливі валети й декольтовані дами
Крокують вперед догори ногами.

Тюрми радянські — найкраще свідоцтво,
Що більше не бреше циганське пророцтво!
Лікар з гебівськими личками на халаті:
На волі від болю лікує пілюля,
В неволі зціляє гебівська дуля.
Мать твою в бога, отця і сина,
Найкраща на світі така медицина:
Не лізь у санчасть, доходяга й каліка.
Я спершу чекіст. І, як виняток, лікар.
Лікуєм лиш мертвих, твердих і гартованих.
Вмирай — і валяй до палат заґратованих!

М'яко заперечує Аптекарь:

Навіщо зневажливо так про пілюлю?
Пілюля замінить і дулю і кулю.
Оця — непомітно, тихцем убиває.
Оця — нерозумну упертість ламає.
Ця — забезпечує виразку шлунку.
Що хочеш бери, будь-якого ґатунку.
Обмежень? Контролю? Ніякого! Себто,
Смерть за бажанням даю, без рецепту!

Сперечаються, кричать, і раптом все стихає.

На сцену вилітає молодиця з зав'язаними очима. Зупинилася, захекана й прехороша. Дає собою намиливатись.

На голові — картуз з блакитним верхом. Платтячко і згори і знизу — ледь цікаві місця прикриває. Ноги тримають її не зовсім твердо, та зате ж гарнюці! І величезні керзові чоботи дуже до них пасують.

Позичені в перехожого єфрейтора деталі одягу наявно показують, що жінку відірвали від веселої гульні.

Хто ж це така?

Нехай пояснить Дядько:

Це, громадяни, тітка Теміда,
Приблудна онука заїжджого діда.
Мати невідома — батьків багато.
(Навідувався дехто до баби в хату...).
Кар'єру зробила в минулім далекім:
Тітка була богинею в греків.

Згори тимчасом спускаються дві великі, мов для телят, шальки терезів, і Дядько, намагаючися зрівноважити їх, продовжує пояснення:

А нині Теміду прислали сюди
Над нами, грішними, править суди.
Дарма, що суддя незаконновроджена —
Вона спецуказом облагороджена.
Дарма, що родини в руках у байстрючки —

Так нам і треба: дійшли до ручки!
Дарма, що з ГеБе, вибачайте, блядує —
Всяк на свій смак собі жисть колядує.
Раптом пролунав у залі зачудований вигук:
Щоб хтось самотужки, без армії й штабу,
Впорав таку ненажерливу бабу?
Може, хто інший, а я не повірю,
Поки на собі не перевірю!

Дядько аж засвітився, упізнавши голос. Кинувся до рампи:
Кого ж це я бачу! Кумонько любя!
Не рада мені? Накопилила губи?
— Кому ти потрібен, старий поганець!
От у Теміди — дійсно, коханець!
Любити тебе — як доїти бика,
Сльози одні. Як з козла молока.
Тільки й добра, що спитатись тебе,
Як би дістатись до того ГеБе.

Дядько, гордовито:
Для тебе він надто велике цабе.
Він тільки юстицію справно...

Дядько, сумовито:
Про мене ж ти вірно... Буває... Хоч плач...
Не те, що раніше... Не той тепер харч.
Не той тепер Миргород, Хорол-річка не та,
Занадто велика стовбичить мета...
Жодная твар, від хорта до kota,
Уваги на секс ні чорта не зверта...
Однак, як кортить, можу дати адресу,
Дай лиш скінчити обй...ть пресу.

Для преси, офіційно й бадьоро:
Отже, ГеБе її справно, даруйте на слові... кохає
І на людській пересуди — чхає.
Та й жінці не шкодить — нівроку здоров'я.
Дарма хіба очі аж сяють любов'ю?

Для куми, інтимно й пошепки:
Скажеш, вона їх запнула дарма?
А що ж ти поробиш, коли їх чортма?
Коли на очах — два великих більма?
Коли сліповроджена?

Для преси:
Але дарма!
Сліпа Теміда — сліпа, а почула:
Ты что, папаша, наелся дерьма?
Кума — от бога, а бога — нема!
Розгубився Дядько:

Виходить, кумо, і тебе вже нема.
Отож до ГеБе діставайся сама.

Теміда:

Пора, панімаєш, суди відправлять!
А ти...

Дядько:

Я — дарма. З а с і д а т е л і сплять!

Теміда:

Нехай! І не сміть мене більше учити!
Хоч би в суді дав людям спочити...
Строго вопрошаю іменем республіки:
Успішно пройшла сортировка публіки?

Дядько:

Що? Сортировка? До певної міри...
Весь первий сорт поховався в сортири.
Лишилася ж публіка — вищий сорт.

Теміда:

Диви ж, не брехати, ледачий чорт!
Потрапиш в біду, коли набрехав.

Дядько, не до діла:

Ой, зраднице, кумо, як я кохав!...

Теміда хвацько командує:

Нагнати полоханих горобців!
Готуйсь, крамарі! Заганяй покупців!
Роздати народові вірні думки!
Добриденень, хлоп'ята!

Дядько:

Ну й парубки!
Заходять, і дозволу не питають,
Господарку дому не привітають...

Про кого це вони?

До залі під конвоєм увіходять українські політ'язні.

Процесія також стилізована під вертеп.

Конвой — Лагідний. Політ'язні і їхні дівчата — як гурт святкової сільської молоді на гулянці. Черевики сяють і скриплять, за тасьмою картузів — квіти, чорні костюми прекрасно відпрасовані. Жартівливість настрою ще більше підвищується під час різноманітних прицінок та примірок, які наперейми пропонують налетілі крамарі.

Дядько ж, прикро вражений нечемністю гостей, наполягає:

Хоч би уклін привітливій жінці!

Теміда, сяючи:

Любі, кохані мої українці!
Проходьте і дозволу не питайте,
На лаву підсудних щільненько сідайте!

Де ж ви пропали? А я ж вас ловлю!
А я ж вас чекаю! А я ж вас люблю!
Вже скільки в обіймах моїх побувало,
Скільки ще жде — а мені все замало!

Заголосила:

Ой, здійсніть голубу мою мрію!
Мерщій українця мені, бо зомлію!
Ой, вдовольніть мою вдачу дівочу!
Ой, наловіть українців досхочу!
Скликайте обраву на цілу державу,
І всіх до одного саджайте на лаву!

Трохи отямившись, засюсюкала:

Що ж ми не сядемо? Що ж ми соромимось?
Що ж ми, як водиться, не познайомимось?

Хлопці галлянтно представляються:

Стус. Караванський. Мороз з Чорноволом.

Теміда:

Давні знайомі! Негайно до столу!

Чорновіл, нюхнувши баланди і ледве втримавшись на ногах:

Воно б непогано... Та щось не голодні.
Може, про наше прекрасне сьогодні
Трохи почешем язик? Бо свербить...
Та й, вибач, вечеря у тебе — смердить...

Теміда, принохавшись:

Гей, без наклепів! Смердить не вечеря,
Така атмосфера в вертепі, в печері.
Люди сотками — он, скільки нас слухають!
Роками сидять і, нівроку їм, нюхають!
А ти, Чорноволе, облиш свої жарти.

Нишком до Циганки:

А ти, Циганко, розкинь притьмом карти.
Витягни хлопцю бубнового туза,
Наворожи йому щедру, від пуза,
Дальню дорогу, казенний дім,
Прогірклий чужого отечества дим...

Циганка, вмить перебравши колоду:

Даремна робота. Цього не злякати.
Цей, чорт, і у пеклі готов реготати.

Теміда, міняючи тактику:

Що ж це ми, гостоньки, стоїмо?
Що ж це ми страву смачну не їмо?

Гості, ніяковіючи:

Дякуєм, тітко. Ми краще постїймо.
Ми, може, й чести такої не стоїмо.
Вашої, тітко, любови не варті...

Теміда, нишком:

Гей, солдатня, не куняти на варті!

Привітно до гостей:

Ще й не присіли, а вже й уставати —

Так не годиться... Ходім пустувати?!

Ви утікайте, а я ловитиму.

Кого впіймаю — того судитиму.

А не впіймаю — також посаджу

І за компанію засуджу!

Чорновіл, подумавши:

Оце вигляда вже на гарну ідею.

Спробуй хтонебудь, не згодься з суддею!

Довгі чекають на всіх нас дороги —

Там не зашкодять треновані ноги!

Бурди ще не раз піднесуть пообідати,

Чи ж буде натомість нагода побігати?

Думка, справді, припала гостям до душі: відразу розбіглися по сцені.

Уникаючи Теміди, яка, розчепіривши руки, хапає повітря, перебігають один до одного навшпиньках, передають книжки і рукописи, ледве стримуються від реготу та ще й зухвало дражняться: випростався перед Темідою, вигукнув прізвище — і вивернувся з її спритних лап. Теміда також увіходить в азарт, і кожний власний промах ще більше заохочує і звеселяє її.

Гості, пробігаючи:

Масютко! Лук'яненко! Шабатура!

Теміда, радісно вражена:

Тут і жінки? Ну й хахлацька натура!

Гості:

Геврич. Герета. Василь Романюк.

Шевчук Анатолій. Гель. Плахотнюк.

Богдан і Михайло — Горинь і Горинь.

Теміда:

Стоп, ребятішкі. Подивимось в корінь.

З Темідою грається сміла людина.

Але щоб гралася ціла родина?

Це ж не гокей, це ж серйозна возня!

Чого смієтесь?

Гості:

Та усі ж ми — рідня!

Поки гостей ти смердючим гостила,

Вкраїна чималу родину зростила.

Тут дещо складніш, ніж гопак та вареники,

Тут — інший компот. Тут — поети, священики,

Юристи, художники — як не крути,

Усі один одному сестри й брати.
Теміда, в азарті:
Он воно що! Поготів я повинна
Всіх половить чи хоча б половину!
Удавано бідкається:
Та що ти наловиш, як очі зав'язані!
До того й спритнющі бісові в'язні!
Сліпенька з окатими — спробуй, побавсь...
Цоп, горобчику!
Мороз, сміючись:
Хлопці, попався!
Теміда поверх пов'язки на очах одягає окуляри і відразу впізнає
спійманого:
Валя! Чи ж добре тобі на свободі!
Як там іде пропаганда в народі?
Мороз:
Встиг написати лиш чотири статті.
Теміда, лагідно:
Хай будуть останні в твоєму житті.
Ти — молодець. Ти писати мастак.
Та бачиш, який у країні бардак?
Щоб описати його до пуття,
Хіба ж воно досить — одного життя?
Мороз, вдячно:
Правда твоя. Вище себе не скочиш.
Та й тої свободи скуштуєш — не схочеш.
Шпигунство, брехня, лицемірство, підлота,
Хоч і здихай, не беруть на роботу.
Чим за турботу владі віддячиш?
Тут мимохить за тюрмою заплачеш.
Замріяно:
Там — невідчутний світ цей жорстокий,
Там — зосередженість, тиша і спокій,
Голодувати — нікому не вільно,
Хоч чи не хоч, нагодують насильно.
Цензури нема за важкими замками:
Скільки завгодно, ділися думками!
Хочеш — ділися з дверима закритими,
Хочеш — з вар'ятами, хочеш — з бандитами.
А як там гартують! Холодом, мраком...
Дай мені років так... двадцять із гаком!
Знаю віддавна щедроту твою!
Теміда:
Іншим залиш. Чотирнадцять — даю!
Мороз, недовіжливо:

Чи ж можу повірить тобі, нетверезій?

Теміда:

Слово чекіста. Сідай на терези.

Вихопивши в Циганки бубнову чотирнадцятку, Мороз притьмом займає місце.

Чорновіл, що тим часом був примостився записувати розмову Теміди з Морозом, ледве встиг передати запис, як Теміда, спритно обернувшись, схопила і його:

Теміда:

Стоп, Чорноволе! Здоров, Вячеслав!
Знов за кордон документик послав?
Ловко ж, одначе, у тебе виходить:
Пишеш в тюрмі — за кордоном виходить!
Вважай, бо дограєшся до біди...

Чорновіл, задоволено сміючись:

То лиш підозри. Ти їх доведи!
Подруге, пробач, і, як кажуть, пардон:
Що тобі дався отой закордон?
Я от чував від простої юрби:
Казали про той закордон, що якби
Тобі не давав він штани та панчохи,
Машини, пшеницю і фарбу на щски
(Замазувать зморшки нової епохи),
Ти вже пішла б попідтинню просити,
Не мала б і платтячка сором прикрити.
Отямся ж, Темідо! Ти ж — жінка культурна!
Де ти ще знайдеш такого дурня:
Він повисає у тебе на шії,
А ти йому плещеш за комір помії,
А він собі терпить, скільки не лий!

Теміда:

Щоб він подох! Закордон твій — гнилий!

Чорновіл:

Що ж це він, клятий, так довго гние
Та ще й собі раду при тому дає?

Замислилась Теміда:

Значить, кажеш, дає собі раду...
Кажеш, ми його хліб жуем...

Осяяно, змовницьки:

Давай, Чорноволе, радянську владу
Повалимо к бісу — й собі заживем!

Чорновіл, спантеличено і з перебільшеним страхом:

Тю на тебе! На перший погляд,
Розумна ти тітка, на другий — дурна.
Ото біда: незміцнілий світогляд,

Коли він умоститься біля керма!

Теміда:

А ти й повірив? Таж я жартома!

Це ж звичайнісінька ситуація:

Зброя юстиції — провокація,

Коли аргументів інакших нема!

Драматично:

Чули, люди, підступну пораду?

Чули, як він закликав до зброї?

Як вихвалявся життя перестроїть,

Знищить к бісу кохану владу!

Казав, виглядає на гарну ідею

Злочинний зговір зі мною, суддею!

Носом крутив на баланди казан

І привселюдно дурниці казав,

Сторч головою ставлячи факти,

Не маєм, казав, що їсти, що пити!

Чорновіл:

Ох, я дивак! Трохи логіки й такту,

Тітко, тобі сподівався прищепити,

Трохи пошани до правди покійної...

Годі ж. Добра з голови безнадійної —

Як молока від корови недійної.

Рішуче:

Не стій на дорозі! Пусти до Мороза!

Теміда:

Людоньки, чули? Знову погроза!

Чорновіл:

Хочу зробити останній крок,

А ти заважаєш. Намотуй строк!

Теміда:

Скільки ж ти просиш? Досить п'яťох?

Чорновіл:

Алеж і скупиндя!

Теміда:

Мені багатьох

Ще наділяти. Велику посадку

Зараз веду.

Чорновіл:

Вимагаю десятку!

Теміда:

Хай тобі грець, розкричавсь при юрбі...

Цілу десятку — одному тобі?

Чорновіл, терпеливо переконуючи:

Темідо, соромсь. Не роби з себе циніка.

Знаєш бо: є в моїй праці специфіка.
Знаєш бо: не для кар'єри й продажі
З пекла самого веду репортажі,
Де при розмові, рад чи не рад,
Завжди вартує пикатий солдат,
Що навіть у заднім проході шмоняє.
Щоправда, воно трохи менше воняє:
Брать інтерв'ю у тюремнім кльозеті,
Аніж цвірінкати в центральній газеті.
Щоправда, в тюрмі за таке інтерв'ю
Платять щедріше...

Теміда:

Вісім даю.

Чорновіл, м'яко, однак наполегливо:

І все ж таки — мало. Чи ж легко, скажи нам,
Розповідати братам і дружинам,
Сестрам і дітям, батькам, матерям,
Як там живеться? Такий матеріал
Підготувати — все одно, що в пустині
Збіжжя мішок назбирати по зернині.
Потім щілину знайти між дощок,
В ту щілину просунуть мішок
І, недотепою-малоросом,
Правду тягти в охорони під носом.
Через смертельну небезпеку,
Через негоду, стужу і спеку,
Через десятки ровів та канав.

Теміда:

Бери десятку! Переконав!
Та у подяку — скажи, не тягни,
Хоч півсловечка, хоч натякни...

Чорновіл:

Як той мішок висипаєм в ефір ми?
Це вже, даруй, таємниця фірми!

Теміда:

Не бачу причин для глузливого усміху.
Умру, а дізнаюсь!

Чорновіл:

Бажаю успіху!

І, привітливо помахавши бубновою десяткою, вмощується поруч з Морозом.

Теміда:

Цоп — упіймався! Невже Осадчий?
Кусачий ти виявивсь хлопець, одначе!
Довго, пильнуючи днями й ночами,

Цікавивсь моїми сліпими очами.
Саме з твого невеличкого твору
Дізнався весь світ про більмасту потвору,
Яка — мій точнісінький фотопортрет
З печаттю на лобі "державний секрет".

Цоп — і вловила ще одного необачного чоловіка, що так
замислено собі щось бубонить, що навіть і не остерігається
Теміди.

Теміда:

Невже я впіймала критика Стуса?

Стус:

Роблю заяву. Намотуй на вуса.
Вважай, відверто попереджаю —
Хоч я поетом себе не вважаю,
Та вірші складаю, і чим мені гірш,
Тим кращий, на диво, складається вірш.
Отож, призначай мені кару найвищу,
А вірші...

Теміда:

Пиши, не журись. Я їх знищу.

Осадчий і Стус, разом:

Нас полюбила Теміда сама!..
Автори "Зимових дерев" і "Більма",
В захваті ми від твоєї краси.
Років не просим, бо певні — даси.

Обеззброєно сміється Теміда на зухвалість улюбленців і таки
велить Циганці дати.

Осадчий і Стус:

Дякуєм, тьотю!

Один одному:

Біжим до Мороза!

Теміда, радісно:

Знову звучить пропаганда ворожа!

Легко ловить замисленого чоловіка, що, спираючися на палицю,
міркує вголос про якісь там земні символи Сонця.

- Що ж ти, Руденку, кепсько так бігав?
- Нема тут, Темідо, моєї вини.
- Зразу відчутно, що не пообідав.
- Який вже бігун з інваліда війни...
- Що ж ти згубив в молодечій юрмі?
- Мрію посидіти з ними в тюрмі!
- Дуже кортить?
- Не питай. Аж до смерти!
- Може, в тюрмі пощастить і умерти...
- Хвалю тебе, кісточко фронтова!

Вперто боровся за людські права:
Свободу слова, сумління і виборів.
Поздоровляю! Боровся — і виборів!
Найперше із них — на тюрму маєш право.
В ньому — нікого не скривдить держава!
Тих, особливо, хто швидко посивів
В Гельсінкських групах.
— Темідо!.. Спасибі!

Схвильований нагородою, Руденко простує до терезів.

Нові й нові гості зачіпають Теміду, але вона вже втратила смак до індивідуальної гри.

Теміда:

Одначе, втомилася. Треба спочити.
Гей, солдатня! Усіх оточити!
Роздати роки, щоб усім було досить!
Давайте, навіть коли не попросить!

Гості, оточені солдатами, обступають Циганку і аж підстрибують, щоб вихопити карту з її високо піднятої руки. Скоро на терезах уже велика й шумлива юрба. Розгойдуючися на переповненій шальці, усі так радіють, що навіть плакати починають. Щасливе обурення виливається в хоровий спів.

Гості, хором:

За що такі гуманні вироки?
Адже ми зрадники і виродки!
Мерщій за вікна заґратовані!
Скажи лишень, чим обґрунтовані
Такі безмежні щедроти —
Інакш не станем до роботи.
Не голодівка це й не бунт,
З'їмо до крихти лиха фунт.
Нам лиш дізнатися цікаво,
А поза тим — Теміді слава!

Теміда, бурчить добродушно:

Не тямлю я тих клятих кодексів!
Але наробить тут фуруру
Наш віртуоз логічних фокусів.
Даю вам слово, прокуроре!

Раптова темрява. Постріл. Раптове сяйво. Хмара диму.

З'являється елегантний Прокурор. Ефектно, по-цирковому.

Свої логічні фокуси він щедро ілюструватиме цирковим репертуаром, і захоплена публіка навіть не помітить, що Теміда з крамарями замішались у натовп і виробляють все, що їм заманеться: нишпорять по кишнях, роздягають святкове вбрання і, замість вкраденого, натягають на гостей різне лахміття зі своїх,

запасів.

З насолодою, передчуваючи ефект свого виступу, починає

Прокурор:

На самім початку своєї промови

Я хочу зарізати вас без ножа.

Скажімо, ви маєте дві рідних мови.

Яка з них — рідніша?

З публіки, впевнено:

Рідна!

Прокурор, переможно:

Ч у ж а !

У тому і фокус! Навіщо потрібне

Як слід не запліднене сильним чужим —

Рідне оте, провінційне й безплідне?

З публіки, зацікавлено:

А хто ж той бугай для запліднень?

Прокурор, задоволено:

Скажім,

З дитинства ми знаєм, що наші народи

Сплотіла навікі велікая Русь.

Але серед нас ще існують уроди,

Що кажуть... Їх бред повторять не берусь!

Вивчають вони буржуазну науку,

Вклоняються пройденим нею задам.

... Товариш, чого ви все тягнете руку?

Ви хочете вийти?

Чорнівіль:

Питання задам.

Даруйте мені, що набрався я свинства

Ваш фокус захоплюючий перервать.

Та ви на початку згадали дитинство,

Отож, і мені закортіло згадать.

В дитинстві я бачив двохвосту корову.

Вона отелилась рудим горобцем.

Так от, що смачніше: пампушка з полови

Чи курячий послід з протухлим яйцем?

Якщо вам відомо, що друге смачніше,

То знов виринає проблема важна:

Чи людям з дитинства не краще, не зручніше

Вирощувать в роті по два язика?

Прокурор, у тоні захоплюючої наукової дискусії:

Товариш затронув цікаве питання,

З присущим українцям юморком.

Питання складне, та його розв'язання

Дитина з дитинства всиса з молоком.

Питання це зветься "сліяніє націй".
Научних аспектів тут цілий комплект.
Та є головний — що, зливаючи яйця,
Ви можете смажити пишний омлет.

Отак і з народами: кажний отдельно
Протухне, без пользи пролежить в землі.
А як розбовтатъ та налить на пательню —
Є що подати на стіл у Кремлі!

Чорновіл:

Товариш доречно згадав про омлети
З властивим начальнику гуморком.
Він зна, як нам збридли свіженькі котлети,
Посипані кропом і часником.

Прокурор, весело, підбадьорливо:

Тримайтесь, друззя! Ви ж мужчини, атлети!
І, врешті, тюрма — не дитячий садок...

До Чорновола, дбайливо:

Чи вам закортіло на спецдієту?

Чорновіл, із скромним героїзмом:

Та вже перетерплю. Не мамчин синок.

Прокурор:

Прекрасні слова! Нужно взятъ на замету
І сину сказати. Вередує синок...

Чорновіл:

А ви частували синочка омлетом
З гуцульських мальованок-писанок?

Коли він яешню з огурчиком хрупа
І все поглинає за кілька ковтків,
Милує вам око в цей час шкаралупа?
Чи йде на оздобу міських смітників?

Прокурор:

Кумедний вопрос. Шкаралупа —лиш форма.
Ми зміст поїдаємо. З'їв, відпочив...
А форма — приховує качество корма,
Тому її нищать. Ви ще?

Чорновіл:

Ні, скінчив.

Хіба побажати смачного лишається.
Даруйте, коли що не так запитав.
Бо враження мав, що мальовані яйця
Хтось разом з церквами й людьми поковтав.

Прокурор, повчально:

В товариша враження виникло хибне.
Я — класний факір. Казна-що можу втнуть.
Ковтати книжки, самогон, юшку рибну,
Та церкву — не зможе ніхто проковтнуть!

Чорновіл:

Отут ви, даруйте, сказали дурницю.
Дитиною, ще і штанців не носив,
Я бачив, як дядечко схрумав дзвіницю,
З двох дзвонів хильнув і попом закусив.

Прокурор, поблажливо-зневажливо:

Ковтати дяків і попів — тривіальний,
Старий, новачкові доступний трючок.
Дзвіницю ж чи церкву ковтнуть? Нереально!
Легше ковтнути рибальський гачок! (Ковтає).

Чорновіл:

Товариш, та ви від прогресу відстали!
Таж кожен тих трюків — отак надививсь,
Як люди церкви десятками ковтали —
І, хоч би для сміху, один — подавивсь!

Знімає раптом Прокурор:

Можливо, ви й маєте деяку рацію...
Хоч я вже собаку на фокусах з'їв, —
Зростають факіри нової формації,
За нас енергійніші в сотні разів.

З наростаючим захопленням і страхом; інколи навіть підспівуючи на мелодію державного гімну:

В сліпучім промінні, під звуки сирени,
В м'якому плащі із поздираних шкір,
Упевнено йде на всесвітню арену
Великий, могутній чаклун і факір.

У нього в плечах грає сила бичача,
Як постріл — легесенький помах бича,
В ході — непохитна диктаторська вдача,
Надхнення артиста клекоче в очах.

Він фокусник: чорне, як біле, малює.
Він кльовн: над людством знущається, кпить.
Жонґлер: головами людськими жонґлює.
Приборкувач: людство у клітці сидить!

Ти, людство, всевладні лизатимеш руки,
До ніг приповзеш, як щенятко ручне.
Побліднуть старі найжахливіші трюки,
Коли він нові виробляти почне!

Над прірвою, впевненим сальтомортале,
Експеримент соціяльний крутне.
Захоче, щоб ви екскременти ковтали,
Охоче — ковтнете! І землю ковтне,

Лиш тільки захоче! В той день неминучий
Багато покотиться впертих голів...
Він зробить це легко, раз плюнути — учень,
Що нас переплюне, своїх вчителів!

І знову — раптова темрява, постріл, хмара диму — Прокурора
нема.

Натовп гостей — прикро розгублений.
Незадоволені голоси з натовпу:

От тобі й раз! Упіймали ми облизня!
І фокус не вийшов, і фокусник зник!

Голос Прокурора:

Фокус — на славу! Тривалі оплески,
Що переходять в обурення й крик!

... Не відразу.

Спочатку швиденько розбігаються крамарі з Темідою.

Потім до залі обертаються помітно розгублені гості.

Їх не впізнати. Замість молодих, святково одягнених парубків і
дівчат, перед нами старезні, розбиті і виснажені люди.

Добре під час фокусу попрацювали над ними Теміда з
крамарями.

Переодягли в жахливе дрантя, помазюкали рожевощокі обличчя
сіро-чорним тоном, нарobili глибоких синців під очима, рясно
посипали голови сивиною.

Гості, поволі усвідомлюючи зміни у власному вигляді, водночас і
обурюються вчиненим над ними шахрайством і відчувають певне
захоплення мастаком-злудюгою. Суворі закони фарсу велять
акторам уникати в цій сцені будь-якої сентиментальності.

Гості, один за одним:

— Люди добрі! Схаменіться!

Та навколо озирніться!

— Доки ви очима лупали,

В мене все життя поцупили!

— Поки ви носи прочистили,

Нас до нитки всіх обчистили!

— От так, так! Оце паскудство!

— А куди ж дивилось людство?

— Не ховайте хитрі очі!

Ви спостерігали злочин!

Тут, при вас, за кілька кроків,

В мене вкрали десять років!

Не в далекому Сибіру,
Не колись там, а допіру,
Щойно, серед біла дня,
Я і вся моя рідня
На якісь терези вкладені
І нахабно обікрадені!
— В мене вкрали чотирнадцять.
— Вісім.
— Дев'ять.
— П'ять.
— Дванадцять.
— Це ж концерт, а не грабунок!
В мене вкрали власний шлунок!
— В мене зуби витягли,
В дрантя переодягли.
— В мене викрали з кишень
Все, від віршів до грошей.
— В мене вкрали батьківщину.
— В мене друзів.
— В мене сина.
— В мене мій насущний хліб.
— В мене очі: я осліп.
— Дивна коловерть подій:
Щойно був я молодий.
Де ти, молодість далека?
— Де моя бібліотека?
Під який же це боржок
Злодій нахапав книжок?
— А у мене навіть милу
На своїй землі могилу
Бісів злодій здуру спер:
На чужині я помер!
— Зачекай. Пора скінчити,
Бо нікому не злічити
Наших втрат. Вони страшенні.
— Гей, роззяви-глядачі!
Перевірте но кишени:
Гроші, гаманці, ключі...
Покищо усе в порядку?
Не ловіть, одначе, гав,
Щоб із вас, задля р о з р я д к и,
Хтось штанів не постягав!
Кажуть люди, що пропало,
Те, що з воза тихо впало.
Цей не жде, коли впаде —

Разом з возом украде!
Тож пильнуйте за возами,
Щоб не трапився і з вами
Несподіваний курйоз —
Злодій — майстер, віртуоз!
— Вкраденого не вернути...
— Зачекай. Не може бути,
Щоб в очах цілого світу,
Розперезані бандити
Нишпорили між думками,
Кликали на них суддей
І шахрайськими руками
Цупили життя людей!
— Всі ходімо до Теміди!
Хоч п'яненко, та суддя ж!
Хай здригнеться від огиди,
Спинить цей розгардіяш,
Вхопить злодія за руку
І, десятому в науку,
Накладе на нього штраф:
Віддавай усе, що вкрав!
Все на купу! В піраміду!
— Хлопці, чули новину?
Обікрала нас — Теміда!
— Ну-у!..
— Люди! Проби? Караул!

На другій шальці терезів, заваленій краденим, спускається з небес Теміда.

Теміда:

Солдатня! На караул!

Ущіпливо:

Диви но, як розхвилювались гості...

Диви, які уперті і запеклі...

Диви но, як змарніли: шкіра й кості...

Диви, а наче й не були у пеклі!

Їм кіл на голові теши! До кореня

Самих зрубай і на тріски розбий —

Ніяк не втямлять просте перетворення

Дарунку — у грабунок і розбій!

Ніяк не втямлять хитру діялектику

Дискусії про мову — і тюрми!

Лиш очі випромінюють електрику

І шлють даремні блискавки й громи.

Оце ж і був найголовніший фокус!
А ви — прогавили. Виходить, в и сліпі!
Нічого не змінилось! Ось вам доказ:
Обличчя ці, байдужі і тупі...

(Сподіваємось, що Теміда не матиме підстав сказати це про публіку...).

Та купа непотрібного ганчір'я,
Та молодости висохлий букет...
Хто хоче ще? Сідай на лаву! Чим я
Вам не шинкарка? Замовляй бенкет!

Несіть, несіть свої хирляві жертви!
Хай язика почеше вільний світ —
Мені начхать. Я хочу жерти, жерти!
Несіть! Звірячий маю апетит!

Воно немов негарно задаваться,
Наврочить можна. Та, заради свят,
Дозволю трохи... Чи ж дівча у двадцять
Так вигляда, як я у шістдесят?

... Що ж стоїте? Мостіться знов на лавку!
Старим знайомим завжди місце єсть.
Та знову за баланду та добавку
Не бійтеся просить? Чи боїтесь?

Мороз, спокійно обводить друзів очима:

Як кажуть люди, в зуби не годиться
Дарованому заглядать коню...
Та не шкодуй, наївна молодице,
Як збанкрутуєш... Подавай меню!

Теміда, трохи таки розгублена, подає.

Пограбовані звично сідають до столу. Жартома виконують ресторанну етикету: закладають за комір пороблені з газет серветки, передають один одному "карту вин", витирають брудні алюмінієві ложки і т. п.

Мороз:

Диви, як гарно вивчила шинкарка
Гостей жаданих дивовижний смак...
За неї не завадило б і чарку
Перехилиль на radoщах. Однак...

Урочисто, гурманствуючи:

Б а л а н д а !... Що ж, в печері, як в печері.
Не нам, брати, судилося смачне.

До друзів, широко і серйозно:

Хто нашу тиху Тайну вечерю
Молитвою про чашу розпочне?

Всі разом тихо промовляють молитву. Мороз на тому тлі
продовжує:

Хто серцем чує владний поклик часу,
Хто вміє не блудити, а любити —
Лиш той свою гірку, незносну чашу
Спроможен з насолодою допить.

Лиш вибраним судилось скуштувати
Її вируючий і незабутній хміль,
Що може лютим болем обпікати
Й тим самим болем — гамувати біль.

Під цим чужим камінним небом-склепом
Ми вип'ємо за тебе, рідний край,
За ту зорю, що зійде над вертепом
Ми віримо. Шинкарко, наливай!

Друзі з'єднують до купи пусті келихи, чекаючи, щоб їх наповнили.
Теміда зникає.

ПОКЛИК

Ірина Калинець

1.

Коли загубиш свою дорогу
серед тисячі доріг,
що оповили землю,
мов безсилі гадючки,
негодні скрутитись у смертельний клубок, —
серед терну і квітів
проклади собі стежку,
буде слід твій останній
для тебе лише.

2

Нащо наповнюєшся по вінця
голубою рососою, квітко?
Чи не сльоза мого ока
стала тобі вином?
Відкалатує сонце вранішню месу
над зчудованим світом,
над кущами навколішках...

3

Нащо тягнеш, муравлику,
цю зернину до сховку?
Чи не виріс би з неї
високий колос
мого хліба насущного?
День лякає тебе грозою,
вона ж відшумить у верхів'ї!

4

Нащо плачеш, поете,
над ненародженими віршами?
Чи ж не сотні дітей
йдуть сьогодні у світ,
повні відчаю й болю?
Чи зупиниш ти словом
рух Землі по орбіті?

Чи затримаєш ти
промінь сонця в долонях?

5

День покликав мене — і я пішла
через очі кохання на своє бездоріжжя.
Виростає за мною живоплотом терновим
твоє слово прощальне...

Пробач!

Але там я, дивак,
розповім своїй тиші
найчудовнішу казку про тебе.

6

День покликав мене. А назад
не знайти свого сліду,
як тихого слова,
Вчуть у квітів життя,
не згадавши про вечір...

7

Цей химерний дивак, — скажуть люди, —
цей химерний дивак
біля муравлиського,
що пішов по пусті корінці
до якогось Афону,
відмахнувшись від ванн,
від кіно, від театрів, трамваїв,
папільйоток, простирадл,
чайників і парфум, —
цей самотній дивак
ловить дзвони порожні,
невловленне ловить.

8

Коли загубиш свою дорогу
серед тисячі доріг,
що вкрили небо і землю
сіткою зморшок,
мов старече обличчя, —
серед терну нарешті
знайдеш собі місце,
будеш в світі один
з дахом зір над плечами —
привітайся до сонця,
що відкрило тобі

день життя,
повний ласки, краси і кохання!

9

Народжений світом,
ким є ти для світу,
що наповнений собою,
як перезрілий плід?
Маленькою зерниною
в його серцевині?
Клітинкою
його терпкої м'якості?
Чи просто комахою,
що непевна стійкості
на його круглій поверхні?

10

Кому сповідаються дерева
осінньої ночі,
скидаючи з себе листя,
як барвисте лоскуття?
Холодним обличчям зір?
Невгамовному вітрові?
Траві, що заслухана
у своє ж проростання?
Сонцеві, що проминає їх
день за днем?
Чи самі собі?...
Собі самі — в надії
весняного пробудження...

11

Вслухайся в пісню ночі,
що відбиває такт на літаврах місяця, —
по клявішах зір
вторить їй вітер,
сон злітає з ліхтарів
і заплітається у бурштин
їхнього світла. Нічні вісники
несуть тривогу...
Вслухайся в пісню ночі —
наймогутніший оркестр світу!
Там долинає мій голос
слабою нотою ласки.

12

Сольо співає дерево,
зелене дерево весняного пробудження,
летять струмки життєдайних соків,
бубнявіє пагіння...
Сольо співає дерево.
Скрипка ж моя мовчить.
На обірваній струні
колишеться твоє ім'я.

13

Я забула повернення назад.
В оркестрі ночі голос мій
осіннім звуком
фальшує всю мелодію.
Це мій неспокій плаче.
Це серце, в біль заслухане,
кричить.
Струна обірвана
на вітрі б'ється дзвінко.

14

При деці скрипки зупинилось слово,
негодне вирватись із чорнот печери.
Затихлі птахи крила підійняли,
до лету приготовлені.
Застиг на білих клявішах
бурхливий вітер.
Примовкло дерево.
Осінній дзвін літаврів
відгук під стелею нічного храму.
При деці скрипки зупинилось слово,
найголосніше від усіх слів світу.

15

Мій світ спинився.
В круговерті віку
віч-на-віч з скрипкою і ніччю я стою.
Минає нас ріка часу.
Ростуть дерева.
Нові вітри бринять на білих зорях,
нових ночей оркестри слухай знову.
Мій вік спинився.
Нерозцвіле дерево
добігло тиші — і струна

твого імени
мені дзвенить забуто.

16
Непідвладний безсиллю рук
тягар серця,
що вмістило в собі цілий світ,
перелицьований
на вподобу свою і волю.
Розставлені на долоні долі
химерні постаті,
що зуться приятелями і недругами,
вирощені ним самим
у чорноземі уяви.

17
Долоні моєї дочки,
як дві пелюстки
на втомлені очі,
вибігають із хащів пралісу,
де бездоріжжям топче стежку
до себе самої,
як до папороті квіту.

18
Слова моїх друзів
застиглі, мов бурштин
з закаменілою квіткою болю
всередині...

19
Світ цілий не що інше,
ніж дитячий малюнок,
зачарований собою
і себе непевний,
кого вибрати має за Пророка:
Прометей,
що вкрав вогонь всемогутній?
Прометей,
що йшов добровільно на жертву?

20
Подорожній, що версту за
верстою відлічує,
стовпики білих днів

поставивши на спогад.
Вітер, що оминає байдуже
казковий ярмарок весни,
мимоходом зірвавши
голівку незабудьки.
Гірський потік, що розбивається
мірядами іскор
об голе погруддя скель...
Ось хто я сьогодні...

21

Свято осени плаче
за мною босим шелестом.
Місто, полишене в павутинні дротів,
як дорогоцінний камінь.
Дорога, загублена в при звичаєності ока
День, що відкрився,
заслонився трилисником конюшини
за моє недозволене запитання.

22

Вимовлену крапельину мого єства —
вірш цей —
чи потребує гола скеля?
Дощем наповнена земля?
Чи потребує твоя долоня?...

23

Каплицею бездомних
звисає місяць,
сам бездомний, як пес,
що згубив отару...
Виростає за ним
глуха стіна лісу.
Виростають за мною
хачі днів проминулих...

24

Зеленим гомоном росте дерево —
це причал мій сьогодні —
зелене дерево.
До кори, що шорстка,
припаду чолом.
Через дерево стану
сама собою...

1972

ЛИСТИ МИХАЙЛА ДРАЙ-ХМАРИ

Листи Михайла Драй-Хмари ¹ з концентраційних таборів Колими в роках 1936-38 до його дружини є рідкісним засвідченням найгірших репресій супроти української інтелектуальної еліти в Радянському Союзі в страшні часи так званої Єжовщини. В той час на Колімі загинуло три мільйони людей за даними поданими в

Філологічна секція Наукового Товариства ім. Шевченка в США запланувала видати збірник літературно-критичних і наукових статей, розвідок, листування і щоденних записок замученого в радянських таборах смерти поета й ученого Михайла Панасовича Драй-Хмари. Цей унікальний збірник упорядкував та загальну редакцію провів Григорій Костюк. Йому ж належать численні примітки й коментарі до всіх розділів збірника. Докладний літературний портрет М. Драй-Хмари написала дочка покійного поета Оксана Ашер.

Наступного 1979 року сповнюється подвійний ювілей М. Драй-Хмари: 90-річчя від дня народження і 40-річчя від дня його трагічної смерти в сталінському концетраку. Щоб відзначити важливість появи плянованого до видання НТШ збірника М. Драй-Хмари, а також нагадати українському громадянству про близький подвійний ювілей нашого видатного поета й ученого, друкуємо листування М. Драй-Хмари, із вступом Оксани Ашер та незначно скороченими редакційними примітками Григорія Костюка. — *Редакція.*

1. Після нотаток "Із Записників" М. Драй-Хмари його листи з колимських таборів смерти становлять собою надзвичайно потрясаючі людські документи. Вони, з одного боку, свідчать про особисту трагедію безпідставно репресованого нашого вченого й поета, а з другого, — про понуру народодовбивчу добу сталінських тюрем і концетраків узагалі.

Уривки з цих листів у свій час опублікував був Юрій Клен у своїх *Спогадах про неоклясиків*. У нашій публікації ці уривки використано, але з істотними поправками чи текстовими доповненнями та додатками багатьох нових, ніде ще не друківаних листів. Отже можемо твердити, що тут уперше публікується все листування М. Драй-Хмари, писане з заслання 1936-1938 років.

Редактор цього видання не мав до свого розпорядження листів-оригіналів. Добірку листів, скорочення деяких текстів і копіювання листів проробила дружина покійного М. Драй-Хмари Ніна Петрівна. За її поясненням, скорочено було лише дрібні побутові деталі й особисті інтимні висловлювання.

книжці *Коліма* Роберта Конквеста. Надзвичайна гуманність і тонкість почуття Драй-Хмари в цих листах роблять їх унікальними з мистецького боку.

Звичайно, треба мати на увазі, що автор цих листів, передбачаючи цензуру, не міг завжди відверто висловлювати свої думки, а тому іноді доводиться розшифровувати не зовсім ясно сказані речення (читати поміж рядками), щоб відтворити повністю трагізм його становища.

Михайло Драй-Хмара, оригінальний поет, блискучий літературний критик і вчений, був арештований 1935 року в Києві разом з іншими українськими "неоклясиками": Миколою Зеровим і Павлом Филиповичем. Але він був самотній з "неоклясиків", що не визнав за собою жодної вини і не підписав ніяких наклепів ні на себе, ні на інших (як він про це сказав на побаченні своїй дружині). Драй-Хмара був людиною великої волі, не заламався, не зважаючи ні на які фізичні та моральні тортури. Власне, він не почував себе винним супроти радянської влади. Очевидно, провиною його було те, що він не втратив у своїх поезіях індивідуальності, не писав дешевих од Сталінові та не підпорядкувався соцреалізму — єдиній визнаній радянським урядом літературній течії.

Під час ув'язнення слідчі у Драй-Хмари весь час мінялися, бо не могли собі з ним дати раду. Прокурор військового трибуналу Перфільєв і слідчий Пісарев викликали дружину Драй-Хмари і вимагали від неї вплинути на свого чоловіка, щоб він визнав свою провину, але вона відмовилася це зробити і тому не могла більше дістати дозволу на побачення. Тільки після закінчення слідства, коли Драй-Хмару перевели з будинку НКВД до в'язниці на Лук'янівці, дружині разом з донькою вдалося його побачити.

Уже після опублікування в газетах про суд над київськими "неоклясиками", Ніна Петрівна Драй-Хмара випадково зустрінулася з дружиною Зерова в будинку НКВД, куди вона прийшла, щоб отримати дозвіл на передачу для Драй-Хмари. Софія Федорівна Зерова була в доброму настрою і здавалося, що не була пририта горем. На стурбовані запитання Ніни Петрівни "Що ж тепер буде?", вона засміялася і відповіла: "Знаєте, це все тільки так потрібно для форми, а їм ("неоклясикам") нічого поганого не буде". Видно, слідчим удалося їй в цьому впевнити. Були чутки, що Микола Зеров підписував білі аркуші паперу, які пізніше слідчі заповняли так, як їм це було вигідно для процесу. Певно, смерть сина, його єдиної дитини, зробила Зерова байдужим до всіх і всього.

Весною 1936 року відбувся в Києві суд над українськими "неоклясиками". А справу Драй-Хмари виділили, бо він не визнав себе винним і тому не могли допустити його на прилюдний суд. Драй-

Хмару засудила московська "трійка" (особлива нарада) заочно, на п'ять років заслання у найгірші концентраційні табори Колими, без права оскарження присуду.

Вивезли Драй-Хмару на Далекий Схід без одягу, без білизни і без копійки грошей, не давши навіть попрощатися з рідними.

Оксана Ашер

27. V. 36. *Чита.*

Мої любі, мої дорогі!

На початку червня буду, мабуть, у Владивостоці. Куди звідти направлять, не знаю — може, на Колиму. З Владивостоку напишу. Іду з ешельоном, де коло 1500 чоловік.

2. VI. 36.

Любі, любі, безмежно любі, пишу вам четвертого листа з м. Свободного (700 км до Хабаровська). Перед цим післав три листівки. Постараюсь у двох-трьох словах сказати про мою справу.

Мене обвинувачували за ст. 54 параграфи II, 8, на підставі свідчень Зерова, Филиповича, Марка Вороного² і Сергія Козуба,³ які призналися, що вони належали до к.-р. [контрреволюційної] терористичної організації. Ті люди, з якими я не мав нічого спільного (Вороний, Козуб), або був у ворожих стосунках (Зеров, Филипович), мали нахабство брехати мені в очі, нібито я до останніх днів був їхнім однодумцем і належав разом з ними до к(онтр)р(еволуційного) підпілля. Цю брехню можна пояснити бажанням поліпшити своє становище, одержати ближчий табір і вигідніше місце в цьому таборі. Брехливих наклепів було не досить, щоб віддати мене під суд, і тому мою справу було виділено.⁴ Особлива нарада⁵ ухвалою від 28. III постановила за

2. Марко Вороний (псевдонім Марко Антіох, 1904-1939) — молодий поет, син Миколи Вороного.

3. Сергій Козуб (1897- ?) — літературознавець, близький до групи М. Зерова.

4. Немає сумніву, що М. Драй-Хмара розумів усю ту трагічну ситуацію, в яку потрапили його колишні друзі М. Зеров і П. Филипович. Але, будучи людиною, очевидно, сильнішої волі й характеру, він не дав себе зламати і зумів відштовхнутися від провокації в тероризмі. Зрештою, вся ця тирада в листі писана скоріше для цензора-енкаведиста, щоб ще раз перед ним дистансувати себе від небезпеки і мати можливість розповісти дружині суть своєї справи.

5. Особлива нарада (рос. — особое совещание) — поліцейний суд у СРСР у 1928-1953 рр. Особливі наради були органами масового терору; судили обвинувачених позаочно; діяли через т. зв. "трійки", зформовані з трьох осіб: начальника місцевого НКВД, секретаря партійного комітету й начальника місцевої міліції.

контрреволюційну діяльність замкнути мене до північно-східніх таборів на 5 років. Я думаю, що це Колима. Ухвалу О. н. було оголошено мені 13 квітня, а 16-го мене вивезли з Києва. Я намагався всіма засобами повідомити вас, щоб дістати дещо на дорогу, але намагання мої були марними, і я виїхав, не попрощавшись з вами, мої дороги.

На Колимі рік зараховується за два, і тому я сподіваюся звільнитися раніше. Крім того, я покладаю надію на амністію 1937 р. 14 квітня я написав з київської тюрми заяву на ім'я прокурора СРСР т. Вишинського, в якій просив спрямувати мою справу на перегляд, але не знаю, чи моя заява пішла за своїм призначенням. А втім, я не очікую жодних змін у свою користь, бо зневірився в усьому... Я не вчинив жодного злочину проти радянської влади, але в минулому в мене були помилки, і за ці помилки я повинен постраждати.

В одному з листів я писав, якщо тобі, Нінусю, буде занадто тяжко, тобто, якщо тобі не даватимуть праці, будуть перешкоджати влаштуватися на працю, то ти маєш право задля нашої любові Оксаночки взяти зі мною розвід. Мені тяжко про це писати, але я зобов'язаний це сказати, бо турбота за дитину повинна стояти на першому місці. Я буду невимовно щасливий, якщо зможу щось заробити на Колимі й допомогти вам.

Про Колиму кажуть, що це один з кращих таборів, що там добре годують і одягають та що там є можливість заробити. Якщо я буду на легкій праці, то зможу навіть писати.

Дякую, дорогі, за те, що підтримували мене в тюрмі. Особливо я вдячний Вітусі,⁶ що особисто їздила на Лук'янівку й привозила мені передачу. Міцно цілую її, мамусю, тата, Леночку, Лідочку, Лялечку з Марочкою й усіх близьких мені й прошу їх не залишати без допомоги вас, мої бідні сирітки. Цілую міцно Алочку й прошу її бути в гарних стосунках з Оксаночкою.

10 червня я буду у Владивостоці. Там буде комісія. Вона огляне мене й визнає, чи я надаюся для Колими, чи ні. Тільки наприкінці червня або (на початку липня я прибуду на)⁷ місце мого заслання. У вагоні тепер спека, я сиджу в одній сорочці... грають в доміно... я бачу і в моїй уяві стає милий, дорогий Київ, ви, мої милі, і останнє побачення з вами в напівтемній комірці 5 квітня, коли доцінька в пориві ніжності хотіла мене поцілувати. Обіймаю вас і міцно, міцно притискаю до свого серця.

М.

6. Вітуся-Вікторія — рідна сестра дружини Драй-Хмари.

7. Речення, що в дужках, — здогадне. В оригіналі тут і ще в двох місцях нижче, де стоять крапки, — білі плями.

24. VII. 36 Приїск "Партизан".

Копальні (приїски) у 600 км від затоки Нагаєво, на лівому березі середньої Колими. Я живу в наметі з дерев'яними стінами, де розміщено 40 чол., і займаю місце на нижніх нарах. Намет стоїть на березі маленької річечки Ат-Урях, два-три метри завширшки. У цій гірській річці, що впадає в Колиму, ми щодня миємося, миємо начиння, перемо білизну й т. ін. Сьогодні я в ній купався... Природа середньої Колими... досить бідна. Це рідка тайга, що переходить у тундру. Росте тут переважно модрина, схожа на ялину, але має м'яку, запашну глицю. "Партизан" міститься в долині, звідусіль оточений сопками.⁸ У цій долині росте наша верба, лозняк і ще якесь білокоре дерево, схоже на осокір. На торф'яниках ростуть різні кущі. Сьогодні я зібрав цілий казанок голубики, що росте тут рясно. Між кущами голубики трапляється клюква, але вона ще не поспіла. На диво, я знайшов тут цілі плянтації шипшини. Із звірів бачив тільки зайця, підстреленого стрільцем по дорозі з Магадана в "Партизан". Чув я спів пташок, та не бачив їх і не знаю, що то за птиці. Горобців і ворон, що трапляються скрізь в європейській частині СРСР і в Сибірі, тут немає.

У "Партизані" я зустрів одного студента Кам'янець-Подільського університету. Ми з ним сприялися, і він мені де в чому помагає. Дістав мені, між іншим, *Кобзаря*, що для мене велика втіха, дарма що це старе видання з великими пропусками й грубими помилками.

М.

31. VII. 36.

... Прошу вас телеграфувати мені щомісячно одне слово — здорові. Цього для мене досить. Сьогодні дуже пекучий день, і я купався. У минулому листі, описуючи природу копальні, я забув сказати, що сопки, які її (копальню "Партизан") оточують, покриті суцільним килимом фіолетових квітів, схожих на фльокси. Тому здалека здається, що сопки фіолетові. Сьогодні ранком ходив збирати голубику. Вдень закінчив біографію Галілея. Перед вечором (тепер коло 8 год.) сів на березі малого Ат-Уряха писати до вас листа.

Як же ви живете, мої дорогі? Оксаночко, доцінько моя дорога, як живеш ти, моя маленька пташечко? Де ти була літом? Що робила, що читала? Про все, про все напиши мені докладно. Я так

8. Сопки — горби, або невисокі гірські підвищення, заокругленої форми. На Далекому Сході завіяні пісками й вишліфовані вітрами.

сумую за тобою і за мамою твоєю, що й сказати важко... А річка за спиною все дзюрчить і дзюрчить, і це дзюрчання заспокоює мене.

Цілую міцно. Ввесь ваш

М.

6. VIII. 36.

У місцевій бібліотеці белетристики нема. Белетристичні твори трапляються як виняток. Але зате є часописи, де подаються і художні твори, і критичні статті... Дні течуть швидко, майже непомітно, бо один скидається на другий. Тільки вихідні дні виділяються: в ті дні я читаю, голюся, пишу вам листи, ходжу в тайгу по ягоди і гриби... Період комарів уже закінчився. Починається період мошкари. Це такі кровожерливі істоти, що їм не дорівнюють ні підступні комарі, ані нахабні мухи, що їх тут удосталь у нашому наметі, ані навіть гедзі... Від укусів робляться невеличкі пухирі, що страшенно сверблять протягом цілої шестиденки. Від мошкари рятуємося накомарниками, що роблять нас подібними до дам під вуалями.

Як же ви живете? Зрозумійте, що після 5 квітня я вас не бачив і нічого, абсолютно нічого не знаю про вас...

М.

18. VIII. 36

Працюю, як працював раніше. Зробився ударником. За серпень дістану стаханівську картку на харчування... Сьогодні знов був у тайзі, збирав голубику і гриби. Гарно в тайзі: навколо пахне модриною, у провітках синіють сопки, під ногами м'який, м'який мох... Вже вечоріє. Сопка, яку видно з нашого барака (нас перевели з намету в просторіший і тепліший барак) схожа на хмару.

Я думаю за вас, мої любі. Як далеко ви, як далеко!

М.

24. VIII. 36

Листи йдуть повільно, місяців зо два. В тайгу сьогодні не ходив, почуваю себе втомленим. Учора було кіно — ішов "Чапаєв", але не звуковий. Я досидів до половини картини й пішов геть, бо сидів далеко й погано бачив... Сезон добування металу кінчається 10 вересня. Що робитиму далі, не знаю. Були приморозки... В бараці в нас залізна піч... І я на цій печі підогреваю чай, сухарів уже не сушу, бо хліб випікають добрий тепер і його не треба підсушувати.

31. VIII. 36.

Дерева жовтіють, дні сіріють і стають похмурі, рідше світить сонце. Я сьогодні не ходив до тайги... Я тепер багато працюю і не маю часу, щоб читати, або вірші писати. Читаю тільки у вихідні дні, а про вірші тільки мрію... П'ять книжок, що стосуються до роботи про Данте, ⁹ я привіз на Колиму, але вони покищо лежать у мішку. Не знаю, чи скористаюся з них для наміченої мети.

6. IX. 36.

Я досі не дістав від вас ані одного листа. Про одержання двох телеграм я вже писав. 1 вересня прийшла третя... Ви питаєте, що посилати мені. Повторюю, що не треба ні речей, ані грошей: одежі, білизни і взуття маю досить, а грошей на те, щоб викупити пайок, вистачає. В пачках посилайте сало, часник і сушені овочі... За серпень дістав стаханівський пайок: баньку консервів з городини і півбаньки гороху з м'ясом... Мені потрібні тільки продукти, що мають у собі вітаміни "С". Тому прошу прислати сала й часнику... Сьогодні цілий день падає мокрий сніг та тане. Скрізь калюжі й болото. Ми ловимо поліна, що пливуть річкою й палимо в залізній печі, що стоїть серед барака. На печі з десяток чайників. Ми п'ємо чай і гріємося. Північно-гірничо-промислова управа, до складу якої входить "Партизан", дістала цими днями поздоровлення від тов. Сталіна, Молотова і Берзіна (директор Дальстрою) у зв'язку з перевиконанням річного пляну. Бригада, де я працюю, дістала подяку, їй обіцяно кращі побутові умовини.

М.

12. IX. 36.

Праця в забою скінчилася, і бригада, до якої я належу, перейшла на лісові заготівлі. Це багато легше. Працюю з 10 вересня в тайзі, куди раніше вихідними днями ходив по ягоди.

М.

9. В останні роки перед арештом М. Драй-Хмара, спільно з М. Рильським, працював над перекладом *Божественної комедії* Данте. Першу частину поеми "Пекло" було вже цілком закінчено. Під час арешту агенти НКВД цей переклад забрали. Копія "Пекла" залишилась у М. Рильського. Яка дальша доля цього перекладу — невідомо. Маючи деякі ілюзії щодо умов перебування в концтаборі, М. Драй-Хмара сподівався там працювати далі над *Божественною комедією*. Тому й захопив з собою п'ять найпотрібніших для цієї праці книжок. Як побачить далі читач, М. Драй-Хмарі ніколи не пощастило працювати над перекладом, і книжки ці згинули разом з їх власником.

6. X. 36.

Мої любі, мої дорогі!

Я не писав вам ні 24, ні 30 вересня ось чому: 23-го вересня я був відряджений з "Партизана" на Неригу, але помилково проїхав 600 км., потрапив у Магадан (2 км від бухти Нагаєво), де перебув один день. Вночі на 27 вересня я виїхав із Магадана і 28-го прибув на т/п (таборовий пункт) Нерига. 29-го я відпочивав, а 30-го читав центральні газети за 27-29 серпня.

Уже три дні стоїть чудова погода — ясні, соняшні дні. Я вчора рубав мох без бушлата... В одній гімнастюрці. Годують покищо непогано, краще ніж на "Партизані" (я дістаю стаханівське живлення). Обід завжди із трьох страв, вечеря з двох, а на сніданок дають кашу або шматок риби та пампушку.

Сьогодні я читав Майрінка *Der Golem* (німецький роман) та Ан. Франса *Génie Latin*. Читаю, щоб не забувати німецької та французької мов. Тут, здається, є багато книжок, але вони ще не упорядковані.

М.

18. X. 36. *Нерига*.

Я перевиконав норму: законопачував мохом їдальню, що будується тепер... сиджу за столиком біля вікна, що виходить на південний захід. Сонце сідає. За кілька хвилин зникне за сопкою, що вкрилася тонким шаром снігу. Лівіше від тої сопки, далеко, мабуть км за 50, синіють дві сопки. Коли в думці провести від тих сопок лінію далі на південний захід, то вона десь перетне Україну, може, Київ, моє рідне, прекрасне місто, де ви двоє, ти, Нінусю, і ти, Оксаночко...

З теплих речей нам видають валянки, хутряні шапки і ватні штани. Згодом дадуть півхутряники... Тепер у мене нова праця. Вечорами займаюся з двома групами товаришів російською мовою. То націонали: грузини, корейці тощо. Сам вивчаю англійську мову.

29. XI. 36.

Я тепер працюю на болері. Чергування бувають у різні години дня й ночі, і тому я сплю іноді вдень. Дні тепер дуже короткі, 6 або 7 годин, і коли засну вдень, то писати ніколи, а ввечері в мене заняття в гуртках російської мови... Недавно в нас був концерт. Я виступав з двома віршами своїми ("Пісня комбайнерів" і "Стахановець"). ... Завтра знову концерт, де я буду деклямувати теж... Тепер морози доходять до 45 ступ., та я їх не почуваю: це те саме, що в Києві 15.

12. XII. 36.

Тебе чомусь лякають назви — Ортукан і Нерига. Це, здається, якутські назви, і нічого в них такого нема... Морози тепер доходять до 50 ступ. ... Вчора був концерт, я читав свої "Соняшні марші".¹⁰

12. I. 37. *Нерига.*

У нас незабаром вистава чехівської "Свадьби". Я виступаю в ролі Жигалова. Беру участь у хорі. В репертуарі багато українських пісень ("Прощай, славо", "Город рідненький", "Летить галка через балку"). Читаю тепер *Життя Мікель-Анджельо* Ромена Ролляна.

28. I. 37.

Чи повезуть пошту на собаках, чи на оленях, чи пароплавом весною, — чи не однаково? Колинебудь ті листи попадуть у рідні руки. Живу я тепер трохи ліпше, фізично майже не працюю, бо весь час іде на педагогічну працю... Громадської праці в мене по шию... Погода на Колимі тепер добра: мороз ступнів 30. Це вважається майже як відлига.

6. II. 37.

11 або 12 буде пушкінський вечір. Я зачитаю вірш Лермонтова "На смерть поета"... Нудно без ваших листів, а ще довго чекати до колимського травня!

12-18 лютого 1937.

Як же ви живете, мої любі? Мені приємно уявити вас на Садовій, бо знаю там кожний куточок. Коли настане той день, що я постукаю до вас, і ви мені розкриєте свої обійми? О, якби він скоріше настав!

М.

24. II. 37.

Що ви тепер робите? У нас 5 година вечора, — у вас, значить, 9 ранку. Певне ще лежите в ліжку... А листів нема як нема. Будуть, мабуть, лише в травні.

М.

8. III. 37.

Ось уже 8 березня! У вас уже тепло... Небо блакитне, капає з дахів, горобці цвірінькають, вигріваючись... Я навіть на такій

10. "Соняшні марші" — нова збірка поезій М. Драй-Хмари, підготовлена до друку, але не опублікована.

віддалі почуваю кийвську весну... Але й тут наближається весна... Сонце (воно ж і тут і там те саме) підбивається все вище і вище й здорово стріляє крізь віконні шиби мені в голову. Вони вдень майже чисті, але вночі знов примерзають, покриваючися різноманітними візерунками. Вночі ще дуже холодно: ранкові морози досягають 45-50 ст. Недавно спостерігав я північне саяво. Прекрасне видовисько.

Сьогодні мені сумно було. Я весь час згадував "Осенню любовь" Блока (з "Снежная ночь", початок: "Когда в листве сырой и ржавой"). Прочитайте, коли ще маєте Блока.¹¹

... "Среди упорной борьбы и труда"... співає патефон. Я закінчу листа.

М.

27. III. 37.

Любі, дорогі мої!

Я так стужився за вами! Здається, ціла вічність проминула

11. Після короткотривалого полегшення, в каторжному житті М. Драй-Хмари настали все тяжчі і тяжчі умови. Щоб якось розповісти дружині про ці свої хресні муки він вдався до завуальованого засобу. Він просить прочитати поезію А. Блока, через яку можна збагнути і його страждання. Нижче подаємо поезію російського поета А. Блока в оригіналі і в перекладі українською мовою поета Олекси Веретенченка.

Осенняя любовь

Когда в листве сырой и ржавой
Рябины заалеет гроздь, —
Когда палач рукой костлявой
Вобьет в ладонь последней гвоздь, —

Когда над рябью рек свинцовой,
В сырой и серой высоте,
Пред ликом родины суровой
Я закачаюсь на кресте, —

Тогда — просторно и далеко
Смотрю сквозь кровь предсмертных слез,
И вижу: по реке широкой
Ко мне плывет в челне Христос.

В глазах такие же надежды,
И тоже рублище на нем.
И жалко смотрит из одежды
Ладонь, пробитая гвоздем.

Христос! Родной простор печален!
Изнемогаю на кресте!
И челн твой — будет ли причален
К моей роспятай высоте?

Осіння любов

Коли горітиме строката
• Ржа в горобинових кущах, —
Коли рука кістлява ката
В долоню вб'є останній цвях, —

Коли над вод потоком диким
В сирій і сірій висоті,
Перед вітчизни грізним ликом
Я колихнуся на хресті, —

Тоді — дивлюсь в роздолля милі
І крізь криваву смертну рось
Я зрю: до мене проти хвилі
В човні зближається Христос.

Ті ж самі очі, як осоння,
І те ж лахміття рваних риз,
І процвяхована долоня
Так жалко дивиться униз.

О, Христе, Рідна даль печалить!
Я знемагаю на хресті!
Чи човен твій — коли причалить
В моїй розп'ятій висоті?

відтоді, як бачив вас у півтемному тамбурі Лук'янівської в'язниці. Любі, любі, ви й не знали тоді, що швидко не побачите мене... Спазми в горлі... Не можу писати... Сьогодні напишу заяву про помилування на ім'я т. Сталіна.

12. IV. 37.

Мені часто сниться, що я з вами. Нещодавно мені снилося, що я був у Тростянчику ¹² й плакав, знаючи, що мушу покинути його. Ну, що ж? "Сан є лажа", як співається в сербській пісні, а дійсність зовсім інша.

18. IV. 37.

Вночі бувають приморозки, а вдень так припікає сонце, що сніг починає танути, і валянки пропускають воду. Через те я починаю застуджуватись.

24. IV. 37.

Не забувайте час від часу надсилати мені свої знімки. Добре, якби ви зфотографувались у вашій же кімнаті, щоб я міг пізнати знайомі речі, вікна, двері...

30. IV. 37.

Тепер працюю в лісі. Робота від 7 ранку до 5 по полудні. Заготовлювання дров. У лісі ще багато снігу. Сонце світить так, що очі болять. У мене вже три дні сльозяться очі, хоч і надягаю темні окуляри. Це від того, що один день працював без окулярів.

6. V. 37.

Сьогодні роздано сто листів, але я не дістав жодного... Сьогодні я працював у лісі до 3 години дня. День був чудовий. Сонце так пригрівало, що я змушений був пиляти модрини без тілогрійки — в одній гімнастюрці. Тільки валянки в мене низькі: провалишся в пухкому снігу, і у валянки попадає сніг. Я обмотую коліна, закриваю щілини, та це мало помагає. Коли валянки зовсім промокнуть, я йду до багаття сушитися. Ми працюємо вздовж річки. Береги її стрімкі й скелясті... За берегами по один і другий бік височіють сопки, покриті снігом і модринами. Дуже мальовнича місцевість! Природа прокидається. Верба низькоросла вже покрилася пухнастими, м'якими бруньками. На галявинах, де розтанув сніг, зеленіють і червоніють листя

12. Тростянчик — село тодішнього Ольгопільського повіту на Поділлі, де жили батьки дружини М. Драй-Хмари.

брусниці. Я сьогодні знайшов чотири ягідки! Які солодкі! Бурундук (звірок з суслика завбільшки з рудавою шерстю і чорною смужкою на спині) вже бігає по снігу. Я бачив ведмежі сліди. Природа скрізь гарна. Вона, як мати, мене пестить і втішає. Я люблю природу.

12-18. V. 37.

Працюючи в лісі (17. V.) я побачив метелика. В лісі ще глибокий сніг. Тільки на пригорбках розтанув він, де багато солодких ягід торішньої брусниці та клюкви. І так дивно було бачити тріпотливі крильця метелика, що літав над білим покривом снігу. Образ цієї комахи переніс мене в Київ, у Пролетарський сад, де так часто я бував і сам, і з вами, і де давно вже блищать молодим, свіжим і ще липким листям стрункі тополі й круглогруді каштани. Яка саме тепер гарна димчаста далечінь розлитого Дніпра!... Востаннє я бачив Дніпро ввечері 16 квітня 1936 року, але тоді він був олив'яний, похмурий, непривітний, як і моя думка. Таким він мені тепер не уявляється. Я бачу його в авреолі золотого, осяйного дня, рівного якому нема в цілому світі. Вигриваючися під скупим колимським сонцем, я згадую рідне, ласкаве, київське сонце.

24. V. 37. *Неруга.*

Мої любі, мої дорогі!

Дістав від вас листа від 20-31 березня. Це перший лист, що, розбивши охотські льоди, сповістив мене про ваше життя. Що було перед тим, невідомо, бо нема ні одного листа, висланого з Києва зимою. Але й у цьому листі, що я дістав 19 травня, стільки горя й смутку, що я сп'янів від них, як у ті дні, коли я вперше опинився в Лук'янівці (5-20 вересня 1935).

І знов обвугленими сірниками
на сірих мурах сірі дні значу,
і без кінця топчу тюремний камінь,
і туги напиваюсь досхочу.

Напившись, запрягаю коні в шори
і доганяю молоді літа,
лечу в далекі голубі простори,
де розцвітала юність золота.

— Верніться, — благаю, — хоч у гості!
— Не вернемось, — гукнули з далені.

Я на калиновім заплакав мості...

І знов побачив мури ці сумні,
і клаптик неба, розп'ятий на ґратах,
і нездрімане око у вовчку...

Ні, ні, на вороних уже не грати:
Я — в кам'янім, у кам'янім мішку.

Понад усе мене турбує слабе здоров'я Оксаночки. Звідки ця біда? Аджеж при мені вона не була кволою, хоча й часто хворіла грипом. У чому тут справа? Чи це наслідки літнього кору? Чи на неї вплинула моя історія? Ти пишеш, що вона має погане харчування. У мене розривається серце, що я не можу допомогти вам. Якби я працював за своїм фахом, то, звичайно, я допоміг би вам, але, на жаль, цього нема. Ті два з половиною місяці, коли я працював, як педагог, жодного заробітку мені не дали. В ошадній касі в мене є приблизно 280 карб. З них я залишу собі 80 карб., а 200 карб. відішлю вам, бо нащо мені гроші? Пайок мій коштує 38 карб., а більше нема чого купувати. Крім того, я піду в забой, де при напруженій праці, може, щось і зароблю. Правда, на "Партизані" я теж працював у забої, але, не дивлячись на всі мої старання, норми виробити не міг, а не виробити норми — це значить нічого майже не заробити: заробіток починається саме після виповнення стовідсоткової норми. Я хочу хоч дещо вам післати, бо знати, що ви бідуєте, що доцінька моя від недоїдання хворіє, і не помагати вам — це мука, ні з чим незрівнянна.

Я не знаю, яке становище на Україні взагалі, а на українському літературному фронті зокрема. Може б можна було опублікувати під псевдонімом, або зовсім без підпису мої переклади з Пушкіна і Лермонтова? Ні, це дика фантазія. А той негідник, що жиріє на чужому нещасті, загібаючи гроші лопатою, повернув тобі борг? Він залишився винним мені за *Принца Лутоню*, здається, 300 карбованців.¹³

13. Цей більше ніж терпкий епітет і коментар у цілому стосувався колишнього побратима Максима Рильського. Ніна Петрівна пояснює цю справу так: в останні роки перед арештом М. Драй-Хмара був у великій матеріальній скруті. Ніде його не приймали на працю і нічого під його ім'ям не друкували. Його приятель, композитор Михайло Іванович Вериківський, вирішив улаштувати йому заробіток. Він замовив у М. Драй-Хмари лібретто до балету *Принц Лутоня*, до якого писав музику. М. Драй-Хмара лібретто написав, але підписати своїм ім'ям не міг. Він попросив М. Рильського підписати своїм ім'ям і дістати належний йому (Драй-Хмарі) гонорар. М. Рильський охоче підписав, і лібретто прийняли. Гонорар мав дістати найближчим часом. Несподівано Драй-Хмару арештували і належний йому гонорар у Рильського він не встиг одержати. Ніна Петрівна, опинившись в дуже тяжкому матеріальному стані, згадала про гонорар і попросила свою сестру піти до М. Рильського і нагадати йому про той борг. М. Рильський, почувши, що хтось з родини М. Драй-Хмари хоче з ним говорити, не прийняв її і не хотів з нею говорити. Так цей останній зароблений гонорар Драй-Хмари й пропав. Ніна Петрівна ніколи його не дістала.

Як операція Оксаночки? У листі ти пишеш, що їй треба було зробити операцію в квітні, а тепер 24 травня, і жодної вістки про наслідки тої операції. Я пішлю телеграму з найближчою поштою, але невже ти, Нінуся, не здогадуєшся, як мене ця мовчанка хвилює? А може твоя телеграма десь загубилася в дорозі?

Я за квартиру турбувався спочатку, але коли ти мене повідомила, що особистий рахунок переписали на тебе, я заспокоївся. Тепер же я бачу, що квартира для вас — джерело постійних мук. Шукайте виходу — не можна ж жити в таких диких умовах!

Якщо твоя праця в тресті безперспективна, шукай іншої. Яку ти посаду мала в останній час? Радий, що Марусі й Володі¹⁴ живеться краще. Я їх люблю: стосовно до мене вони чесні люди. Як здоров'я Вітуса та її донечки? Привіт щирим друзям.

До побачення. Цілую, обіймаю вас міцно, міцно, мої дорогі, мої ненаглядні.

Михайлик

6-12. VI. 37.

Вчора, повернувшись з праці, дістав від вас два листи... Я читав листи, і сльози (не радості, не смутку, а скоріше — полегші) лилися рясним струменем. Горе, що нагромадилось у серці за стільки днів і безсонних ночей, вилилося в цих сльозах.

По кількох гарячих днях (температура піднеслась до 40 ступ.) знов похолоднішало. Сьогодні, 12 червня, іде сніжок, і сопки знов побілішали. Розуміється, це не на довго, бо літо тут узагалі гаряче.

Про пачку 686 писав вам уже не раз. Я цієї пачки не дістав. На "Партизані", куди вона була заадресована, її дістав за фальшивим, підробленим дорученням хтось інший.

18-24. VI. 37. *Неруга.*

Позавчора, тобто 22 червня, я післав вам телеграму, в якій повідомляю про одержання ваших листів і телеграм та про те, що висилаю вам телеграфом 200 карб. З них 150 карб. — це ті, що ви мені прислали торік, а 50 карб. — зароблені. Діставши вашого листа за 31 березня, з якого видно злиденне ваше становище, я вирішив негайно відіслати вам 200 карб. Правда, це "негайно" розтяглося майже на півмісяця, бо я ніяк не міг вибрати зручного моменту, щоб потрапити до ощадкаси.

Я посилки не дістав. З Магадану мене і вас повідомили, що посилку дістав на моє уповноваження якийсь Нікітін. Я жодного

14. Маруся — рідна сестра М. Драй-Хмари. Володя — Володимир Колодуб, чоловік Марусі, учитель середньої школи ім. Грушевського на Куренівці. В добу УНР — активний член УПСР. 1937 року арештований і розстріляний. Про це все тоді М. Драй-Хмара не знав.

уповноваження нікому не давав і не міг дати, бо посилку одержано нібито 17. I. 37, а я 28. IX. 36 був уже в Неризі...

У мене хитається один зуб (верхній різак), той, що болів ще до арешту. Шкодную, що не полікував його вчасно, а тут лікувати неможливо. На підборідді в мене вискочив невеликий фурункул (чиряк), саме наринає і смикає. За червень дуже схуд, бо багато працюю.

Недавно прочитав *Адмирал Макаров* Дмитрієва і *Неделю Лібедінського*, а тепер читаю *Вершники* Ю. Яновського. На читання трачу не більше півгодини денно.

М.

14. VII. 37.

Я тобі вже писав, що на лиці в мене появились фурункули. Спочатку один, потім ще три, а пізніше ще один... Через оте чир'я я майже місяць не голився, заріс бородою наполовину сивою, і став схожий на діда.

6. IX. 37.

Починаючи з квітня, працюю знову фізично: до 27^ї травня в лісі, а до останнього дня — в забої. Як виглядаю? За літо дуже схуд, посивів, постарішав. Так кажуть мені товариші та й сам я бачу, дивлячись у дзеркальце, що його має мій сусід у бараці. А взимку, коли я був на педагогічній праці, виглядав непогано... Подушка в мене є, але набита травою. За зиму вона стерлася на порошок, а тому я хочу її викинути й замінити стружками, якими набито мій матрац. Не дуже м'яко спати на стружках, але по роботі швидко засинаєш і не почуваєш, чи тверде, чи м'яке в тебе ложе.

11. IX. 37.

... У мене на правій руці появилася фурункул, рука розпухла, і працювати нею не можна, розуміється. Сьогодні, 11 вересня, я також звільнений від роботи і тому користаюся з вільного часу, щоб закінчити листа. Правда, від писання трохи болить рука, та терпіти ще можу...

Я виходжу "на вулицю" (надвір) у півхутряннику і валянках, що їх передала мені в тюрму Вітуса і що їх я зміг довести (і донести) до Нериги... Подав у комісію при ЦИК¹⁵ заяву про помилювання... Надіюся, як надіються багато людей...

15. ЦИК — рос. мовою Центральний Исполнительный Комитет. М. Драй-Хмара мав на увазі Центральний Виконавчий Комітет СРСР, що тоді був найвищим органом державної влади Рад. Союзу.

Ще ти пишеш, Нінусю, що ми заживемо знову "по доброму". Невже те особисте наше життя, яким ми жили до 1935 року, було недобре? А я те життя все вважаю за добре і приймаю, і люблю, і люблю з помилками і хибами. Радо вірю, що страждання оновить і очистить наші душі, що ми станемо ліпшими і вищими, — але не може не любити наше минуле життя: Тростянчик, і Кам'янець, і Київ — усі вони по-своєму прекрасні, і про це навіть слід написати віршами або прозою.

Ось уже два місяці, як ви в Белебеї¹⁶, але листів белебейських я ще не дістав.

18. IX. 37.

Не дістав досі від вас ні одного листа, хоч ви вже понад два місяці, як переїхали до Белебею. Звичайно листи з Києва доходили за півтора місяця. Три дні тому дістав листа від Тіни,¹⁷ де вона пише про ваш від'їзд. Жодних подробиць про виїзд нема. Сказано тільки, що майже все ліквідовано, за винятком моєї бібліотеки...

6. X. 37.

У нас уже зима. Сніг випав 28 вересня і, розуміється, вже не розтане. Вранці бувають морози до 25-35 ст. Погано тільки, що тепер сніг мокрий: прилипаючи до чобіт, він тане, всмоктується в шкіру, і через те ноги промокають. Я дуже це відчуваю, бо мої чоботи дуже погані, а товщу, щоб помастити, нема ніякого. Декілька разів мої ноги деревеніли від холоду, а по цьому я відчував ревматичний біль у руках та ногах. Ходжу тепер у бурках, що їх ще в Києві мені передала Вітуся: натягаю на них калоші, обв'язую шнурком і так рятую себе від мокроти. З 9 вересня працюю в лісі. Рівняючи до минулої роботи, ця здається відпочинком.

18. XI. 37.

Цей лист буде останній у цьому році, бо поштове сполучення з континентом уривається аж до наступної навігації. Правда, минулого року писав я і взимку, та не бачу тепер сенсу в цьому: листи доходять рівно через півроку. Буду обмінюватися телеграмми — приблизно раз на місяць: частіше не вільно.

Тепер я працюю в забої, та не на основній, а на підручній роботі, а саме, топимо сніг, щоб поливати доріжки, якими вивозять

16. Белебей — невелике місто в Башкирській автономній республіці РСФСР, куди була заслана з Києва дружина М. Драй-Хмари Ніна Петрівна.

17. Тіна — Валентина, рідна сестра дружини Драй-Хмари.

добутий торф. Разом зі мною працює один земляк. Ми з ним набираємо снігу в сани-короб, підвозимо до казана, накидаємо в нього, а тоді пиляємо дрова й розпалюємо під казаном. Тепер морози доходять до 45 ступ... Здоров'я ще не зруйноване, але всі кажуть, що я дуже постарівся за цей рік. Це тому, що я відпустив бороду, а вона сива, — ось тому мені й кажуть усі: "діду". Крижі мені трохи болять. Я підіймав тяжкі відра і трохи повередив їх... Далі у мене потріскалися п'яти... Нарешті остання хвороба — сверблячка по всьому тілі. Гадаю, що це на нервовому ґрунті.

6. IV. 38.

Мої дорогі, мої ненаглядні, мої кохані, мої любі, не знаю, як ще вас назвати. Я так за вами тужу, так хотів би вас бачити, що важко й висловити і на папері віддати.

Сьогодні нарешті знайшов вільну хвилину, щоб написати вам листа, а перед тим, повірте, ані хвилиночки не було часу. Прийдеш з праці і такий стомлений, що й думати не хочеться, не те, що писати. Швидше у ліжку і спати, щоб відпочили руки і ноги...

Я дуже, дуже схуд. Запаси товщу, що відкладалися в мене на животі й грудях, зовсім зникли. Груді — це шкіра та кості: всі ребра видно. На руках і ногах понадималися жили, як у старих людей. Організм узагалі і в цілому ослаб, хоч і не переніс жодної важкої хвороби. Іноді по обіді ледве плентаєшся на роботу і думаєш, як це ти будеш рухати кайлом, лопатою, але потім перемагаєш ту кволість, починаєш рухатися і входиш у норму. Найбільше руки болять мені, бо руками доводиться здебільшого працювати, а вони в мене слабосилі, як у дитини. В ногах і плечах є ще сила. А в руках нема. Іноді крижі болять. Тільки но підійму щось важке, камінь чи колоду, і вже готово: днів на три, на чотири забезпечено гострий біль — ні встати, ні сісти.

Мені часто сняться смачні речі і найбільше я про їжу думаю... Раніше я думав про філософські матерії, а тепер думаю про шлунок, — так усе міняється.

Речей у мене майже ніяких нема. Що з Києва привіз був, те майже все пропало. Але мені жодних речей і не треба. Тільки жалко мені листів і знімок, що їх хтось потяг і скурив.

2.VI. 38.

Мої любі, мої дорогі, пишу вам другого листа. Першого відіслав з Нериги 16 квітня. Можливо, що ви його вже одержали. Само собою напрошується питання, чому такий великий інтервал між цими двома листами. 17 квітня я несподівано відійшов з Нериги в етап і потрапив в Ортукан, де пробув півтора місяця (17. IV.-30. V). Протягом того часу я нічого не міг написати вам, навіть

телеграми післати не міг, хоч знав, яка це мука для вас не мати впродовж 2 1/2 місяців жодної вістки про мене...

Що вам написати про цей відтинок мого життя?... Я весь час страждав безсонням — не спав три тижні, бо не мав ні місця, ані ліжка, а було холодно в неопаленім наметі, надворі стояв 30-ступневий мороз, і вітер часто стрясав полотняний дір'явий дах і підмивав нижні краї намету, обдаючи крижаним подихом груди так, що спали, розмістившись на підлозі. Сидів я на страві *świętego Antoniego*, дістаючи її раз на добу (400 грамів хліба, 500 гр. риби і черпак т. зв. баланди), — тому насилував свою уяву, малюючи собі стіл, повний найсмачніших, найрясніших, жирних і солодких страв з гострими, пряними приправами, з запашними сосами, з свіжими овочами і натуральними виноградними винами. Я часто згадую мамині обіди в Тростянчику. Який смачний був короп, фаршований або в маринаді! Тільки й об'їдатись! А борщ зі сметаною! Я таких борщів потім не їв. Правда, пісний борщ з грибами, маслинами і вушками ще смачніший від скоромного. А які смачні мариновані груші, яблука, сливки і вишні подавалося у мами на стіл до пряженої качки, або до котлет! Я вже не кажу про мамалигу, яку я любив їсти з молоком. Але гречаних лежнів зі свіжим сиром, ледве підрум'янених з одного боку, та ще зі сметаною, я згадувати не можу. Ах, як часто я їх в уяві їв, нудьгуючи в проходах, набитих людьми, що вешталися! Не забув я маминих сирних пасок, ванільної та шоколадної, ані мазурок її та баб, таких запашних, що впрост у роті танули, коли їлося їх з чаєм, наполовину заправленим ромом або вином. Згадую я і колегіянські обіди, і наші, на Садовій, що рясніли городиною з фаршом (кабачки, помідори, сині баклажани, голубці і т. п.), молочними стравами, що я їх так люблю, та солодкими бабками зі сметаною та варенням, киселями та компотами. А на столі в нас завжди пінилися великі келихи з пивом. Як смачно воно пилося після поросяти з хріном, або після пилава, тобто жирної баранини з рижком! Згадую і каневецькі прості, невибагливі, сільські страви, в яких усе ж багато своєрідного чару та оригінальності. Та найбільше запали мені в пам'ять іменинні вечори. Ось великий, важкий, дубовий стіл, накритий білим обрусом, а на ньому в симетричному порядку горілки, настояні на цитриновій або помаранчовій шкуринці, на кориці або гвоздиці, на шафрані або ванілі, зубрівка, гірський дубняк, англійська гірка, коньяки різної міцности, спотикач, наливки (вишнева, слив'янка, чорнопорічкова, малинова); вина: солодкі, кислосолодкі й кислі, портвайн, мадера, маляґа, токай, мускат білий і рожевий, барзак, шато-ікем, кахетинське, столове, ріслінґ і т. п. Спочатку накуштуємося холодних закусок. Ось дунайський оселедець або керченський, з цибулькою, з перцем, з помідорчиками; ось баклажанний кав'яр; ось мариновані грибки;

ось севрюжка вуджена; ось баличок осетриний; це — скумбрія маринована, вуджена і свіжа пряжена; це навага з цитринкою, далі жирні шпроти, бички в томаті, гострі кільки і солодкі ніжки крабів. Тепер холодна м'ясна закусочка: шинка, ковбаса краківська, московська, українська, мілянська; паштет, холодець з ніжками і хрінном, холодець з судаком. По маленькій перерві наливається карафки горілкою, наливками і винами та подається гарячі страви: бульйон з пиріжками, або проціджений гороховий суп з сухариками; пряжена індичка з печеними яблуками; ковбаски з тушеною капустою і гірчицею; біфштекс зі смаженою картоплею та огірками; смажені карасі в сметані; пельмені гарячі; пудинг; бабка сагова або рижова з цукром або варенням; мус вишневий; компот ананасовий; диня і кавун. Знову маленька павза. Подається пиріг солодкий і чай. До чаю цитрина, сир швейцарський і голландський, сирки шоколадові й ванільні, ром, тістечка, торти вершкові й мікадо, цукерки, лікери й овочі; яблука, грушки, виноград, помаранчі, мандарини, банани, ананаси, гранати, морелі і т. п. Все це можна запивати сідром, крешоном, оранжадом, (цитринад з вином, овочами і крижинками). Наприкінці морозиво — тутті-фрутті та абрикосове.

Признаюся, я багато зіпсував паперу на перерахування цих страв, а всім тим я один час жив. Тепер воно минулося. Я повернувся до реальної дійсності, дістаю пайок по 5-ій категорії і клопочуся про перехід хоч би на третю категорію. Так, я забув сказати, що перекинули мене на річку Утіную... Працюю тут з 31 травня, здіймаємо торф і скидаємо в річку. Сьогодні, 10 червня, звільнений через хворість — на серцевому ґрунті; набрякла права і частково ліва нога, а також жила.

М.

15. VI. 38. р. Утіная

Досі не дав вам телеграми, бо не мав ані копійки... Завтра певне дістану три карбованці... Утіная — це, дійсно, річка маленька, гірська, бурхлива, що впадає в Колиму. Над сопками блакитне, майже українське небо, покрите легкими білими хмарками.

16. VI. 38.

Хворію, як і раніше. Досі ще не здобувся на гроші для телеграми... Я, здається, писав, що приїхав на Утіную 31 травня і 31-го пішов на роботу. Перші два дні працював на механічній одкатці: проштовхував тачки по тросу вниз. Наступні два дні возив тачку. Потім вивантажував автомашини на трасі, наповнені галькою, і планував нову дорогу. Останні два дні працював на

річці, скидаючи гальку і торф у воду. На цій останній праці я захворів.

З речей, що з дому, у мене не залишилось нічого: все розгубив я на Неризі і в Ортукані: властиво не розгубив, а обікрали мене. Лишилось в мене тільки два листи ваших, один твій, Нінусю, другий твій, донечко. Я їх беріг, хоч в Ортукані мене дуже просили курці, що не мають цигаркового паперу, дати їм ці листи викурити. Я все ж їм тих листів не дав, бо збирався з ними... а доля рішила інакше, і вони тепер для мене ще дорожчі.

29. VI. 38.

Не думай про те, що я постарішав — пора, моя люба... Хвороба моя (набряклі ноги) минула, і я працюю знову. Спочивав 10 днів. Працюю на бурарі, дерев'янім кориті, що міститься високо, де промивають метал, працюю вночі — з 9 год. вечора до 7 години ранку... Їжу дістаю тепер за четвертою категорією. Вона міняється щодекади: скільки виробиш, стільки й страви дістанеш... У мене тепер ані копійки, нема на що викупити ларковий хліб, та де я на це дістану карбованця, не знаю.

16. VII. 38, р. Утіная.

Дорога й люба моя донечко,
відповідаю на твого листа, писаного 3 квітня ц. р. Він такий
ширий і по-дитячому цікавий, що я його
читаю с тайною тоскою
и начитаться не могу.

В ньому багато поетичних спостережень і тонкого відчуття природи. Тому тебе, доню, так цікавить географія. Мушу признатися, що я теж завжди цікавився цією наукою і — хай не здається тобі це дивним — цікавлюся й тепер, навіть більше, ніж раніш. Пригадую, що, будши колегіятом першої класи, писав твір на вільну тему. І про що, ти думаєш, я писав? Про Гімалайські гори. Я про них майже нічого не знав, або знав дуже мало, напевне, не більше, ніж розповідається про них у підручниках географії, а все ж таки наважився писати. Це була чиста фантастика, підогрівана нестримним любовним потягом до екзотичної, в цьому разі до індійської, природи. В листах з Кавказу (перша мандрівка 1911 року) я теж писав чимало про природу — про червоні дикі маки, поміж станціями Мінеральними Водами та Залізноводським;¹⁸ про гору Машук під П'ятигорським, на яку я сховався з Альошкою Липським; про гаму кольорів на сніговій верховині Ельбруса при сході й заході сонця,

18. Українізована назва міста Железноводск.

що я її спостерігав з Єсентуків; про "Замок коварства и любви" за Кисловодським, де, як пояснюють недоуки-провідники, "Лермонтов дуель делал" (на "Кислих Водах" нема такого місця, де б він не "делал дуелі"); про Військово-грузинську дорогу, "где роется Терек во мгле", де й досі чорніє на чорній скелі знаменита башта легендарної цариці Тамари, оспіваної тим таки Лермонтовим; про Новий Афон з його садами, ставками, лебедами і т. ін., і т. ін.

Тепер тут на Колимі, зокрема на річці Утиній, де перебуваю я, тепле, навіть жарке, літо. Сьогодні і вночі було душно. Я стояв на бутарі, тобто коло води, але все одно було парко, за сопками проходила гроза, гриміло, накрапав дощик і роєм літали мошки. Тепер, мабуть, година 10. Сонце пече неймовірно. Я сиджу в палатці в одній білизні, п'ю холодну воду з цукерком із першої посилки і пишу листа. Всі сплять, а я не можу через спеку. Напишу листа, спека зменшиться, і я теж відпочину, бо ввечері треба йти на нічну працю.

Коли я бутарю (протираю біжучу воду з пороною, де є метал) і дивлюся на Захід, то часто згадую тебе. Мої думки теж завжди вітають коло тебе. Ти мрієш про той день, коли ми зустрінємось і будемо всі троє разом і до тебе вернеться щасливе дитинство, — а я вже ні про що не мрію, бо нічого ніколи не знаю. Отак, як берозенний віл, устроїв свою шию в ярмо й тягну, скільки хватає сили. Нема коли й мріяти про такі тендітні речі, за які згадуєш ти.

Приємно, що вчишся на відмінно, що читаєш багато. Невже тобі дуже подобається Шекспір? Невже ти розумієш трагічне? Він же змальовує глибокі пристрасті, що завжди пахнуть кров'ю і смертю. Я його вперше читав улітку 1907 року, коли проживав під Чугуєвим на Дінці. Пам'ятаю, що читав тоді *Гамлета* і *Макбета*, але до серця вони не доходили. Майн-Рід, Вальтер Скот і Дюма — це щось інше. Це я читав ще в Черкасах, тобто в 3-ій та 4-ій клясах гімназії. *Графа Монтекрісто*, напр., читав запоем протягом трьох днів, не випускаючи книжки з рук, навіть на лекціях.

А нової книжки *Белеет парус одинокий*¹⁹ я не читав, бо взагалі останніми часами книжок не читаю — і часу не маю, і книжок бракує. Вірші твої мене дуже цікавлять, і я дуже хотів би їх почитати. Як у тебе з технікою? Ямба від хоря відрізняєш? Шкода, що я не з тобою — я з любов'ю вчив би тебе тонкої штуки віршування.

Бувай здорова, моя любя доню! Обіймаю і цілую тебе міцно, міцно. Обіцяю ще написати, коли буде вільний час. До побачення!

Твій татуньо

19. Роман російського письменника Валентина Катаєва.

30.VII. 38, річка Утіная.

... пишу вам 5-го листа...

Це мав бути п'ятий лист з р. Утіної. Але я не встиг написати на р. Утіної, бо 3. VIII виїхав з цієї "командировки".²⁰ Продовжую писати листа 6 серпня в сангородку, що в 4-ох км від Усть-Таежної, головної лікарні в системі ЮГПУ, а закінчу в тому місці, куди мене пішлють з Усть-Таежної. Звідти я сповіщу й свою нову адресу, якщо знайду грошей на телеграму.

До 2 серпня я працював у забої на р. Утіної, а 2 серпня пішов на медкомісію, яка спрямувала мене разом з іншими хворими, слабосилими й інвалідами в Усть-Таежну. На трьох машинах прибули ми сюди 3 серпня, і тут у той же день оглянули нас центральна медкомісія. 9 осіб повернули назад, а решта пішли пішки до сангородка, де вже четверту добу очікують відправки на нову "командировку". У сангородку спинився й я. Куди мене пішлють, не знаю. Одні називають УАТ (Управление автотранспорта), другі — УДС (Управление дорожного строительства), треті — радгосп, але все те тільки "гадание на кофейной гуще". Ясно тільки, що на копальні (приїски) ми вже не повернемось. І Утінська, і Усть-Таежна комісії констатували в мене міокардит і, як його наслідки, набрякання на ногах. Про набрякання я вам писав у червневих листах. Перший раз набрякання появилось у мене наприкінці квітня в Ортукані, а вдруге — в червні на р. Утіної. Це останнє пройшло наприкінці червня, але маленькі сліди його залишились і по сьогодні. Лікар сказав, що мене покладуть до лікарні, але як то буде, сказати напевне не можу.

Повідомте мене в листі або телеграмою, скільки ви вислали мені посилок. Я покищо дістав дві: одну вашу, вислану з Белебею 26 березня (перша), другу Льоліну, вислану з Києва, здається, наприкінці квітня (штамп нерозбірливий). Третя посилка прибула на р. Утіную, але я не встиг її дістати. Її перешлють на ту "командировку", куди я поїду з Усть-Таежної. Повідомте мене також, скільки ви вислали мені листів і телеграм. Я дістав три листи — із них два адресовано на Неригу (дуже довго блукали), а третього на Утіную. Це останнє дійшло до мене за місяць і сім днів (Белебей 27. VI, Магадан 26. VII, р. Утіная 3. VIII). Телеграм я дістав дві — одну давнішу (з першотравневим привітом) і другу, свіжу за 25. VI, що була очевидячки відповіддю на мою. Я вам вислав одного листа з Нериги (16. IV, тобто напередодні мого виїзду з цієї "командировки"), чотири листи з р. Утіної (всі — червневі, останній за 29. VI) і одного листа з сангородка, тобто те,

20. Командировка — офіційна назва таборових пунктів, де зосереджують в'язнів для виконання якогось господарчого завдання.

що я пишу тепер. Телеграму післав тільки одну, а саме 24. VI, де подав свою адресу. Більше листів вислати не міг, бо не мав ні гроша за душею. Обов'язково напишіть мені, чи всі ці листи мої одержали.

Ще раз повторюю (я про це писав неодноразово), не купуйте і не присилайте мені жодних речей (валянки, чоботи тощо), бо я їх не потребую. Одягає мене та "командировка", на якій я працюю. Якщо мені щось буде потрібне, то я напишу про це. Ось пришліть мені, будь ласка, густий гребінець, такий як ви мені передали в київську тюрму. Його в мене вкрали.

Коли повернуся, не знаю. Думаю, що не раніше, як після закінчення терміну, тобто після 5 вересня 1940 року. Усякі обіцянки і припущення нібито компетентних осіб — не реальні й ви на них не звертайте уваги. Може бути, що я писав колись про 1938 рік. Але то було давно. Часи міняються.

В моєму житті теж нема нічого "цікавого і радісного". Я відбуваю кару. Працюю, їм і сплю за дзвінком, і ніколи мені навіть листа написати. Хіба що вже захворію та дістану звільнення.

20. VIII. 38.

12 серпня мене з Усть-Таєжної відправили на приїск "Експедиційний". Моя нова адреса: ДВК, Нагаєво, Оротукан, Экспедиционный.

Напишіть у Київ, щоб мені гуртом вислали карбованців 50, бо в мене з квітня місяця ц. р. не було в кишені ані гроша. Я не можу викупити ларьок, післати телеграму і навіть листа. Зі мною на "Експедиційному" перебуває Ярослав Іванович, син Оксани Михайлівни.²¹

7. XI. 38. Експедиційний.

Мила, дорога Оленко!²²

Від 12 серпня 1938 р. я перебуваю і працюю на копальні "Експедиційний" разом з Ярославом Івановичем Ст(ешен)ком. Дістав я дві твоїх посилки: одну на р. Утіной (з вудженим салом, цукром, цукерками і сушеними фруктами), другу на "Експедиційному" (6 кг цукру й 50 гр чаю). Останню дістав без супровідного талона, так що я не знаю ні номера її, ні дати, коли вислано.

21. Ярослав Іванович Стешенко — син відомого українського діяча, літературного критика і письменника, одного з основників УСДРП, міністра освіти в уряді Центральної Ради Івана Матвійовича Стешенка й Оксани Михайлівни, доньки М. Старицького і сестри Людмили Старицької-Черняхівської.

22. Лист до Олени Петрівни Карачківської, рідної сестри дружини М. Драй-Хмари.

Повідом про це й одночасно опиши в листі, що було в посилці. Повідом також телеграмою, скільки всіх посилок ти мені вислала цього року, їх числа та дати висилки.

Дорога Оленко, ти не можеш собі уявити, який я вдячний тобі за ці посилки. Вони в буквальному сенсі врятували мені життя. Цукру залишилось ще два кіло. Думаю з ним протягнути до грудня.

Кажуть, що з Києва зимою можна пересилати посилки авіо-поштою, але є сенс пересилати так тільки дорогі харчі, як сало, шоколад порошоканий і т. ін. Цукор, цукерки, сушеню посилати авіопоштою нема сенсу. Краще переказувати телеграфом гроші, 50 карб. щомісячно. Вони поступають на мій особистий рахунок, а я, за відповідним дозволом, їх діставатиму. На ці гроші я викупуватиму ларковий хліб, посилатиму телеграми й купуватиму марки для листів.

Адреса моя: ДВК, Бухта Нагаєво, Оротукан, "Експедиционный". Перешли цю адресу телеграфом Нінусі, бо я не певний, що вона дістала мого листа за 31. X, де я сповіщав її про подану вище адресу. Напиши їй також, щоб вона повідомила мене телеграфом, скільки посилок усього вислала вона мені, які їх номери і дати висилання з Белебею. Пам'ятай, Оленко мила, що посилки треба обшивати міцною матерією, обов'язково оцінювати, а перепис харчів з зазначенням кількості і ваги записувати на дні коробки, на талоні переказу, в телеграмі і в листі.

Хворію я міокардитом, маю набряки на ногах і цинготні ранки на руках і на ногах. На лівій частині таза вгорі маю нарост, як наслідок травматичного пошкодження (впав з вантажного авта). У шлунку, як і раніше, печія, нудоти і болі, — тому сиджу на дієті й постійно хочу їсти.

Пиши докладно про доціньку, як вона живе і вчиться. Пишу їй листа одночасно з твоїм. Напиши також про всіх наших, бо я за ними нудьгую. Цілуй всіх від мене і побажай щастя й добробуту. Нехай тільки я один буду позбавлений всього цього. Така моя доля. Обіймаю, цілую міцно. Не забувай.

М.

9. XI. 38. ²³

Моя люба, моя ненаглядна, моя хороша, моя незрівняна Оксаночко, як я тужу за тобою, як я хочу тебе бачити, розмовляти з тобою, слухати твою музику, твої поезії, твій сміх. Напиши мені

23. Лист до доньки Оксани, датований 9. XI. 1938, є останнім листом від М. Драй-Хмари, що його зберегла Ніна Петрівна. Після цього листа було ще чотири і одна телеграма. Ці останні листи згнули під час заслання Ніни Петрівни до Белебею. З цих листів видно було, як трагічно

про себе, дорога, як ти живеш, як себе почуваєш, що читаєш, яких маєш знайомих, з ким дружиш, яке в тебе коло зацікавлень. Напиши мені, що з моїми книжками, а особливо з рукописами. Бережи їх, дорога, як свій зір, бо багато з них не були в друці й якщо пропадуть, то пропадуть безслідно і назавжди. Особливо бережи зшиток *Божественної комедії* Данте, переклад *Демона* Лермонтова (передрукований машинкою), переклади з французьких поетів (теж передруковані машинкою), загальний зшиток з моїми поезіями, "Соняшні марші" (передруковані машинкою) і взагалі все, написане моєю рукою.

Коли будете посилати мені чергову посилку, пришліть мені густий гребінець, пачку голок, дві катушки чорних ниток, декілька ковертів з марками і листівок.

Напиши мені про мамусю, бо я довго не маю вістки від неї з Белебея. Як вона, бідненька, сумує одна серед башкирських степів. Докладно пиши про всіх наших і про Київ, бож я за ним тужу. Бувай здорова. Бажаю тобі всіх благ. Учись, будь вимоглива до себе, бо ти сирота. Твоя доля в твоїх руках.

Татуньо

занепадало життя М. Драй-Хмари. Остання телеграма була з таборової лікарні й звучала лаконічно: "Пришли сто". Ніна Петрівна негайно вислала сто карбованців. Ці гроші, правдоподібно, вже не застали М. Драй-Хмару живим, але вони і не вернулися до Ніни Петрівни. Так замкнулося життя українського поета й ученого, безпідставно заарештованого й киненого в табори смерті.

ОЛЕКСАНДЕР СЕМЕНЕНКО

27 СЕРПНЯ 1898 - 1 ЧЕРВНЯ 1978

Адвокат Адольф Тьер поклав край сваволі паризької черні і, після програної війни з Пруссією, відновив владу закону у Франції. Йому допомагав і його справу продовжував у сімдесятих і вісімдесятих роках минулого сторіччя адвокат Леон Гамбетта. Адвокат Конрад Аденауер, перед нацизмом довгі роки обербургомістер Кельну, підніс скривавлену й зруйновану гітлеризмом і війною Німеччину до правно і економічно впорядкованого життя.

Ні Сталін, ні Гітлер не були адвокатами. Ані навіть Наполеон і Бісмарк. Мабуть, не випадково. Диктатори, людожери й завойовники не з того тіста ліплени. Вони ламають закони. Адвокати стверджують закони. Можна, звичайно, знайти винятки (Робесп'єр!), але вони не характеристичні. Роля адвокатів у політиці звичайно починається тоді, коли диктатор чи завойовник зруйнує державу — чи то фізично, чи то як людську інституцію, закорінену в праві, моралі й пошані людини до людини.

Своїм темпераментом, культурним рівнем, усім психологічним складом адвокат Олександр Семененко був створений на ролю Тьера, Гамбетти чи Аденауера. Але йому не судилося її виконати. Мабуть, не збереглися рукописи його промов на судових засіданнях Харкова, Києва й Москви. Його образ можна відтворювати головне зі спогадів тих, хто його знав, але це матеріал крихкий, нетривкий і суб'єктивний, особливо якщо не зафіксувати його на письмі й у друку. На щастя, Семененко за кілька років перед смертю написав книжку віньет про людей, що з ними він зустрічався, *Харків, Харків...* З неї будуть вичитувати свідчення про його сучасників, шукати образ епохи, в яку він жив. Про себе він там написав мало і скупко, про багато епізодів біографії бракує навіть згадки. Але з книжки можна вичитати риси його образу.

Адвокати знають, що сказати, чого не говорити, де зробити павзу, а де спинитися. Про одного з своїх колеґ Семененко пише, що той "досконало володів мистецтвом павзи". Це, судячи з його книжки, цілком стосується й до нього самого. Тільки павзу тут треба розуміти не лише, як перерву в говоренні, що відбувається в

часі. Може ще більше тут треба мати на увазі павзу в контакті між автором чи промовцем і читачем чи слухачем, коли перший спиняється, а другий мусить закінчити недоговорене. Ось кілька прикладів.

Коротка характеристика Миргороду кінчається фразою про те, що місто це — "мале українське місто на дорозі між Харковом і Києвом". Це не випис з підручника географії, як могло б здатися. Харків — столиця радянської України (в ті часи), Київ — столиця України без прикметників. Миргород стає образом України, що застрягла між тими двома. Це ніде не розшифроване. Читач реконструює це з павзи. Семененко каже про три душі з "Великого льоху" Шевченка, що караються за те, що напоїли коня Петрові I, що посміхнулися Катерині II... Ось коментар автора: "Який нестерпний біль тих, що караються за несвідоме потурання і, сказати б сучасною мовою, за 'мирне співіснування', за опортунізм". Щоб сказати те, що сказане тут павзою — масштаби Шевченка, прикладені до сучасного світу — (далі мова про зовсім інше) Солженіцин мусів би виголосити цілу довгу промову. П'ятисторінковий епізод про всіма тепер забутого Юхима Медведєва, фіктивного "президента" України, фіктивно створеної в Харкові ("У Києві Центральна Рада, Грушевський, Винниченко. А в Харкові ЦИКУКа і Юхим Медведів"), про те, як йому давали "добрі посади", як його згодом заарештували і як його "з історії викреслили", — це ж уся історія маріонетково-трагічної "Радянської України" в мініатюрі. Але все це на павзі, без коментарів, без притиску. I — останній приклад — про те, як руйновано могилу Мазепи й розпорозовано його кістки. Цим кінчається книжка. Здавалося б, — чому? Автор навіть не був коло могили великого Гетьмана. Аджеж це, кажуть нам, спогади, нащо ж писати про те, чого автор не бачив, про місце, де він не був? Але в тім то й справа, що це зовсім не книжка спогадів. Це книжка про минуле й майбутнє України, тільки позірно вбрана в шати згадок. Але ця тема, головна, єдина — на павзі. І суцільною павзою є останні речення книжки: "Коли доктор питався, чи залишилося щось від могильної плити, йому показали купу каміння. Може там щось залишилося. Це все". Тут велика павза — не про могилу Мазепи — про майбутнє України. Павза про щось, — трохи незвичне сполучення слів, але такі павзи в Семененка.

Здається, Мопассан сказав колись, що ніщо в літературі не діє так, як своєчасно поставлена крапка. Вона зціплює кров у жилах. Такої павзи Семененко-письменник навчився, мабуть, у Семененка-адвоката. Такою павзою напевне володіли політики Тьер і Гамбетта. Мовчання має свою мову в літературі і в політиці. Звичайно, тут не без пози, не без гри на публіку. Знову Семененко сам розкриває свої карти: "Театральність є могутня стихія і прося-

Олександр Семененко

кає життя з давніх часів людства. Міняються форми, а театральність у житті зостанеться". Елементи пози, театральности завжди були в Семененка. Здається, навіть близькі співробітники не звали його Сашею, а вже напевне ніхто Сашком. Для всіх він був Олександр Платонович.¹ Епізод у книжці про дружину — це майже лірична поезія. Але не допущено ані одного конкретного деталю, лишається завіса між читачем і життям автора. Не згадано навіть, як ще дівчинкою-гімназисткою Марію Романівну обрано, щоб подарувати цариці Олександрі Федорівні квіти, коли та проїздила через Харків, хоч це так надавалося б, щоб показати красу тієї, кого Семененко назвав "найбільшим даром [свого] життя": Семененка багато людей любило, але вище від любови стояла пошана, і тому ніколи не було амікошонства, завжди зберігався сенс дистанції. Він був — психологічно — пан, — з тих, про кого він сам написав, що вони "виростали без комплексу менше-вартости". Він був народжений, щоб стати президентом або прем'єром України.

1) Єдиний виняток, скільки знаю, — Євген Маланюк. Гімназійні товариші, вони зустрілися після довгих років розлуки і називали один одного, як у хлоп'ячі роки Женя і Шура, але — незвична, але характеристична риска — на ви.

Але України не було, і життя його розтратилося на дрібні судові процеси, на радянські тюрми, на рятування від голодової смерті частини — малої частини — харківської людности в безжалісну добу німецької окупації, на оборону мізерних "прав" українських "остарбайтерів" у Німеччині, на службу в аеропорті, перекладацтво й комерційну репрезентацію гуртової паперової фірми в Бразилії. В Америці його відштовхнув плебейський характер еміграційної "політики", він зробив спробу зв'язатися й послужити науковим інституціям (його заслугою було придбання будинку для Української Академії в Нью-Йорку), але бракувало відстані, і він скінчив своє активне життя в американській адвокатській фірмі з її мало цікавими і чужими справами.

Людина великих масштабів, затиснена в вузькі рямці, потенційний наш Тьер або Аденауер, Семененко, на відміну від багатьох українських політиків, уявляв собі Україну дуже конкретно, не як голубий міраж празьких поетів, не як "степову Елладу" Маланюка. Завжди зберігаючи дистанцію, він все таки (або може тому) не був чужим серед робітників харківської Петінки (його клієнтів!), серед "поїзників", що витрачали вісім годин денно, щоб дістатися зі своїх сільських халуп до праці на заводі. Його українська нація щедро і одверто включала до свого складу всіх мешканців хлібородної країни, і в своїх судових процесах він боронив усіх, як у своїй книжці він приділив теплі сторінки не тільки тим росіянам, як Зоя Сапіцька, або півросіянам, як Марія Недужа, що стали українськими патріотами, але й тим росіянам і євреям, що були просто "на Україні суцими". Як часто буває, культурній людині й панові легше бути демократом, ніж декому, хто вийшов з соціальних низів і хто все життя лишається хворим на той чи той вияв виключности. Семененко виключав тільки одне: психологічне плебейство.

Образ, що його тут спробовано так недосконало схопити (хто вкладе людину в кілька уступів чорних літер на тлінному папері?), впливає з особистих контактів з Олександром Платоновичем, він постане, мабуть, і для тих, хто його особисто не знав, з фактів його біографії. Ось кілька з них.

Місце народження й дитинства — Лисавет (Єлизаветград!) — витвір санктпетербурзької бюрократії, опанований українською стихією. У портреті міста, що його дав Семененко-письменник, домінують два елементи: імперська розпланованість геометрично-перспективних вулиць і зв'язок з навколишнім чорноземом, доглибно сповненим традиціями козацьких часів. Батько, Платон Йосипович, — не пан на всю губу, великий землевласник або фабрикант, але й не робітник чи службовець, державний урядовець, — здається, земства, — людина середнього прошарку, звідки дорога дітям легко простелюється догори або донизу, але

легше догори, бо їм забезпечена добра освіта. Так починається шлях Олександра Платоновича, — мабуть, тоді він був ще Сашею або Шурою, але цього вже ніхто не пригадає, — клясична гімназія, закінчена 29 серпня 1915 року, потім юридичний факультет Одеського університету. Але тут приходить 1917 рік.

Приходить 1917 рік. П'ятдесятлітній порядок університетських викладів порушується, та й юнакові тепер навчання — не головне. Він бере активну участь у лисаветському Українському робітничому клубі, їде від нього на Губерніяльний з'їзд у Херсоні — тут, серед російської більшості, українська демонстрація з національним прапором, устромленим поруч червоного, з наївно-урочистим відспіванням національного гімну, тут перші зустрічі з діячами такого калібру, як Всеволод Голубович, майбутній голова одного з українських урядів, Володимир Чехівський, прем'єр-міністер часів Директорії, член Комітету оборони Республіки і, ще пізніше, підсудний у процесі СВУ, "артільний батько" Микола Левитський. Далі Український губерніяльний з'їзд в Одесі, редагування української газети в Лисаветі, подорож до Києва, щоб нав'язати контакт з Центральною Радою й дістати до Лисавету від неї комісара українського уряду, — легалістичний аспект у діяльності майбутнього адвоката. Кількамісячна спроба навчатися в Київському університеті й повернення до Одеського, але більше — кипіння визвольного руху.

Окупація Одеси й усієї України російсько-більшовицьким військом і червоною терор змусили Семененка втекти до батьків, до Лисавету, — понад рік вимушеного спокою. У січні 1922 року він їде до Харкова — сценою його появи в місті відкривається книжка *Харків, Харків...* — і цього разу навчання в Інституті народного господарства добігає кінця без перерв. У травні 1925 року колеґія оборонців при Харківському губерніяльному суді зростає на нового члена. Почалася адвокатська кар'єра Олександра Платоновича, кар'єра, що зробила його одним із популярних людей столиці Української Совдепії. Справи людей, обвинувачених у саботажі-шкідництві, процес, — відкритий, у клубі металістів — групи української робітничої молоді, що сп'яна набешкетувала, процес ніби побутового характеру, але з прихованим політичним підґрунтям (У політичних процесах як таких Семененко участі не брав, там і так адвокат мало що міг сказати). Це був розмірно ліберальний час, і модний адвокат міг дозволити собі чимало подорожувати по Україні й Росії. Читання, театр, знайомства з культурною елітою, початок мистецької колекції Олександра Семененка, який судилося пізніше доїхати до Берліну, щоб там піти з димом до сірого неба Пруссії. Десять років після початку своєї адвокатської праці Семененко одружився з Марією Романівною, дівчиною польського роду і виняткової краси.

Та цього життя лишалося тільки два роки. Арешт, в'язниця й жорстокі катування не минули його, як і майже кожного інтелегентного українця його покоління. Перший арешт стався в вересні 1937 року і тривав три місяці, але вже 27 січня 1938 року його заарештовано вдруге. Його кидано з в'язниці до в'язниці, з харківських до київської й назад до Харкова, але попри нелюдські тортури Семененко не підписав жадних обвинувачень чи самообвинувачень. Це врятувало його. Коли Берія заступив Єжова в НКВД, звільнено декого з "жертв єжовщини". Серед них був і Семененко: 7 листопада 1939 року, після мало не двох років, викреслених з життя. Він повернувся до адвокатури.

25 жовтня 1941 року Харків окупували німці. У новопосталій Міській управі Семененко очолив правничий відділ — у режимі безправности, при повній відсутності будь-яких законів, крім "права" окупантів вішати, стріляти, грабувати й виморювати голодом. Трохи згодом організована українська громада Харкова домоглася призначення його на обербургомистра. В умовах повного беззаконня і цілковитої руїни міста, що було без води, без електрики, без харчів і палива, під забороною зв'язків із селом, міста, де щодня тисячі вмирили від голоду й виснаження і не раз трупи лишалися непоховані в глибокому снігу, аж поки не настала весна, — Семененко зумів, використовуючи приховані, але наявні суперечності між армією й політичною поліцією (гестапо, служба безпеки) поліпшити становище міста хоч малою мірою, зокрема наладнавши зв'язок з сільськими громадами Полтавщини. Це була ризикована гра, і вона напевне не закінчилася б добром, якби до Харкова прийшла німецька цивільна влада. На щастя, цього не сталося. Але для Семененка, можна думати, йшлося не тільки про захист харківської людности, а й про можливість — хай безмірно малу — майбутнього переросту місцевих органів влади в апарат незалежної України.

Наближення нової російської окупації змусило Семененка покинути Харків. Ми знаходимо його в Берліні, працівником *Остміністеріум*, де під його правним доглядом були робітники, вивезені до Німеччини на працю (остарбайтери). Перед самою капітуляцією Німеччини, п'ять хвилин перед дванадцятю, коли німці в відчай погодилися на утворення Української Національної Армії, на чолі з генералом Шандруком, Семененко був один з тієї трійки, що поклала свої підписи під документом. Практичного значення це вже не могло мати, це був тільки засіб продемонструвати перед світом волю українців до незалежности. З цього погляду це була — в смертельній небезпеці — перша і остання нагода, що доля подарувала Семененкові діяти в масштабі всього українського народу. Одночасно це було — і він не міг цього не розуміти — політичне самогубство. Він пішов на нього, бо це було

єдине, чим він ще міг прислужитися українській справі, а може ще й тому, що він знав, що другою альтернативою для нього була б тільки участь у фікційній політиці еміграції, перспектива, що його явно не приваблювала.

Окупанти правильно оцінили цей акт, як і всю його попередню діяльність. По війні, в англійській зоні окупованої Німеччини, радянські людологи намагалися його заарештувати, від чого йому пощастило врятуватися тільки тим, що його дружина удала з себе польку, що навіть не розуміє по-російському, а незабаром він, під прибраним прізвищем, утік до Бразилії. Це були чорні роки, роки кари за невчинені злочини. Не тільки він не міг бути державним діячем, він навіть не міг працювати за своїм фахом як адвокат. А тим часом на Об'єднаних Націях Вишинський горлав про потребу видачі "воєнного злочинця" адвоката Олександра Семененка, хоч жадних злочинів він не вчинив.

1960 року, заходами Президента Української Академії Наук у США Михайла Ветухова, Семененко зміг переїхати до США. Тут принаймні можна було працювати, на скромній посаді, але за фахом. І тут, на дозвіллі, він написав свою книжку, — єдину — *Харків, Харків...* У книжці він зі справжнім хистом письменника дав образ України, різноклясової й різнонаціональної, але єдиної. І, нехотячи, дав свій портрет. Пройде ще кілька років і ті, хто знав його особисто, кого він урятував як адвокат, як спів'язень у тюрмі, як обербургомістер Харкова і як працівник німецького *Остміністеріум*, покинуть цей світ і заберуть з собою пам'ять про понадпересічну людину. Тоді книжка залишиться єдиним свідком його життя, — яким воно було і яким воно могло б бути.

Тут великий парадокс Семененкового життя і може українського життя під російською окупацією взагалі. Із співчуттям Семененко випишує терпкі слова Миколи Хвильового про типових українців, "які вміли говорити прекрасні слова, але ніколи не були людьми діла, які були на сто відсотків поетами й ніколи реальними політиками". Хвильовий, мабуть, говорив це і про самого себе. Семененко не був "поетом". Він був народжений "реальним політиком", і він прагнув бути людиною діла, а не слова. Російська окупація позбавила його цієї можливості, німецька окупація спаралізувала його діяльність, звівши її до символічного підпису беззмістовного документу, роки заслання в Бразилії й мовчання в Америці скували його руки й закрили вуста. І тоді в ньому — іронія долі — пробудився "поет", майстер слова, мистець літературного образу, що може стати поруч визначних українських мемуаристів і нарисистів.

Техніка візерунку, пунктирного образу, недомовки, літературної аплузії, широкого кола життєвих і літературних асоціацій

(сама назва збірки, мабуть, розкривається найкраще як своєрідний коментар до відомих Тичининих рядків:

Харків, Харків, де твоє обличчя?
до кого твій клич?
Угруз ти в глейке многоріччя,
темний, як ніч.
Угруз ти так: між горбами
тупу на 'днім місці, тупу.
І раптом прорвався мостами —
і вже ти в степу),

сміливе пересування часових плянів у композиції, гірка й сухувата тверезість світогляду — усе це, хоч і не зовсім техніка літератури останньої третини двадцятого сторіччя, але стоїть близько до неї.

Та справа тут не така проста. Крізь засоби новітнього мистецтва читач бачить і людину з-перед 1917 року (і це переплетення робить книжку своєрідною). Мистецький смак Семененка, як він розкривається з книжки, це радше смак покоління, що стояло між Єфремовим і Чупринкою. Єфремов, пише Семененко, "був для нас одним з учителів українства". Семененко захоплений українським побутовим театром. У занепаді цього театру він обвинувачує радянську владу, не бачачи того, що для покоління Молодого театру й "Березоля" побутовий театр був утіленням і символом етнографічної обмеженості української культури, забуваючи, що на чолі тих, хто ховав побутовий театр були Курбас і його однодумці, не Петровський і Чубар, що це була природна зміна поколінь, революція дітей проти батьків, закономірний рух. Для Семененка побутовий театр наш здавався не ланкою в історичному процесі, а явищем вічним. Уже до Вороного Семененко ставиться зі співчуттям і розумінням, але не без іронії. Оцінка Хвильового в найкращому випадку стримана, Блакитного — іронічно-негативна. А поза тим, якщо виключити Маланюка, з яким Семененка зв'язувало особисте знайомство, земляцтво і, очевидно, деяка психологічна спорідненість з "імператором залізних строф", — література двадцятих років, добре відома авторові (є згадки про Рильського, про Яновського) пройшла повз книжку про Харків. Навіть серед тюремних зустрічей Семененка нема ні одного діяча мистецтва тих років. Невже він ні з ким не спіткався в "брехалівках" і камерах НКВД? У театрі, поза побутовим, є згадки про харківську оперу і про російський театр Сінельнікова, але нічого про "Березіль".² З того, що знаємо

2) Можливо, що про "Березіль" Семененко писав у своїх мемуарах, що не ввійшли до його книжки й лишилися в рукописі. З кількома акторами "Березоля" він був у приятних стосунках.

про мистецьку колекцію Семененка, її ядро становили графіка Шевченка та праці Івана Северина, імпресіоніста, але особливою увагою й любов'ю користалися картини Сергія Васильківського. Знову те саме: бойчукізм і інші течії, нові в двадцятих роках, не належали до шуканих і найбільше цінених.

Дивного тут нічого нема. Дивуватися радше можна з того, що людина, яка стала письменником на восьмому десятку життя, була така відкрита новітньому світосприйманню й новітній техніці мистецтва. Але суперечність симпатій, з одного боку, активних засобів, з другого, додає ще одну рису на портреті Семененка. Людина культури, духового аристократизму й державницьких можливостей, людина діла ("реальної політики"), він зберігав у собі до схилу життя потенцію поета, що тільки тоді проявилася, але зберігав у собі й риси того покоління, що було посаджене на лаву підсудних у процесі СВУ.

Коли не говорити про книжку *Харків, Харків...*, яку сам автор, можливо, розглядав як побічну, як розвагу, щоб час згаяти (але яка переживе автора на багато років), — місце Семененка в історії України новітніх часів — поруч таких адвокатів-державників без держави, як, для прикладу, Володимир Старосольський або Кость Паньківський. Тільки що ті, в інших політичних обставинах, бодай могли брати участь у політичних процесах, чого Семененко був позбавлений. Усе таки, попри всі обмеження, це помітне й заслужене місце.

Петро Марченко, Юрій Шевельов

ПОЗИЦІЇ ЛІВИХ ДИСИДЕНТІВ З СРСР

Михайло Добрянський

СССР. ДЕМОКРАТИЧЕСКИЕ АЛЬТЕРНАТИВЫ. Сборник статей и документов. Составитель сборника Вадим Белоцерковский. Издательство Ахберг, ФРГ, 1976, 335 стр.

СРСР. ДЕМОКРАТИЧНІ АЛЬТЕРНАТИВИ. Збірник статей і документів. Укладач збірника Вадим Белоцерковский. Видавництво Ахберг, НФР, 1976, 335 стор.

Укладач представляє читачеві свій збірник:

У сучасну пору з СРСР емігрувало на Захід значне число літераторів ліберального й лівого напрямку. ("Ліве" тут розуміється як напрямок, щодо розвитку та поглиблення демократії в правовій та соціально-економічній сферах, з пріоритетом правової сфери). Перша ціль збірника представити праці ряду літераторів цієї групи. Друга ціль — сприяти застосуванню в життя ідеї постанови російського ліберально-лівого періодичного видання, бажано в тісній співпраці з спорідненими колами східноєвропейських країн. У російській еміграції (на відміну від усіх інших) видань такого напрямку немає. Зате збільшується потік літератури (російською мовою) реакційного й шовіністичного напрямку. Говорячи про "ліберально-лівий" напрямок, маємо на увазі не механічне, тимчасове об'єднання "лібералів" і "лівих". Ідеться про цілком нове явище. Сьогоднішні ліві в СРСР, на відміну від старих лівих, не заперечують лібералізму, а включають його головні принципи в основу свого світогляду. А вже не треба говорити про практичну діяльність на оборону прав людини. З другого боку, сучасний лібералізм в СРСР також дуже відрізняється від свого попередника. Більшість його прихильників не лише не відкидають конечности соціально-економічної перебудови суспільства, але й серйозно думають над цим.

Автор цих рядків, оглядач названого збірника, хотів дати можливо точний виклад думок головних його учасників. Не брав він на себе завдання оцінювати чи коментувати їх погляди. Його завдання — зацікавити читача й заохотити його самому познайомитися зі збірником.

Відкриває збірник інтерв'ю Вадима Белоцерковского з Леонідом Плющем.

Михайло Добрянський — колишній головний редактор українського відділу радіостанції "Свобода" у Мюнхені, тепер живе в Лондоні. Він є автором низки есеїв на українсько-російські та українсько-польські теми. — *Редакція.*

ЛЕОНІД ПЛЮЩ

В. Б.: Наш збірник має назву *Демократичні альтернативи*. З цього й перше запитання: який шлях розвитку вважаєте найкращим для Радянського Союзу?

Л. П.: Шлях подібний до того, що ним ішла Чехо-Словаччина 1968 року.

В. Б.: У чому суть неомарксизму, прихильником якого ви себе вважаєте?

Л. П.: Світ цілком змінився з доби Леніна. Змінився капіталізм. І соціалізм в СРСР пішов зовсім інакше, як це уявляв собі Ленін. Нова марксистська теорія мала б урахувати весь цей досвід, використати здобутки сучасної філософської думки, психоаналізи, структурної психології. Що стосується конкретних сучасних питань, потрібна децентралізація в народному господарстві й робітниче самоврядування. Тоді зміняться й форми власності. Нині в СРСР засоби продукції належать державі, абстрактному капіталістові (за висловом Маркса), а мають належати працюючим. Дуже важливе мати свободу страйків. У політичній площині конечні гарантії громадянських свобод, конечна багатопартійна система.

Сьогодні немає підстав говорити про революцію в СРСР. Зрештою, революція може бути різна: збройне повстання або мирне здійснення революційних змін. Мирна революція відрізняється від реформістської еволюції тим, що здійснюються ґрунтовні перетворення всієї структури, політичної та економічної. Приклад дає Чехо-Словаччина 1968 року. Там відбувалася революція: влада переходила до народу, а це дуже istotна зміна. До змін треба йти етапами. До збройної революції народ в СРСР цілком не готовий. За нинішнього стану збройна боротьба проти бюрократії, з її велетенським військовим і політичним апаратом, засуджена на кривавий провал. Революція може прийти згори, не тому, що бюрократія може змінитися на ліпше, а тому що поступовий розлад у народному господарстві змусить її застосувати справжні реформи. А такі реформи неможливі без реформ політичних. Справа в тому, що капіталістичні країни випереджають Радянський Союз в економічному змаганні, і в майбутньому йому загрожує економічний провал.

Важливим чинником тиску може бути міжнародний робітничий рух, якщо він стане послідовно рухом гуманістичним. А тоді він мусить перейти в опозицію проти радянського керівництва. У нутрі країни також з низів піде тиск. Уже сьогодні йде тиск з кіл інтелігенції, і він буде ставати масовим. А як почне тиснути робітнича кляса, це стане сильним чинником натиску на керівництво. Робітнича кляса вороже ставиться до кожного тоталітаризму, до соціальної демагогії, культу вождів, до бюрократичної сваволі. Це все дошкуляє більше, ніж матеріальні злидні, і привикнути до цього — неможливо. Далі, робітники, техніки, інженери починають усвідомлювати, що т. зв.

авторитарний порядок справді не дає порядку. Від цього лиш один крок до зрозуміння, що тільки демократія може дати порядок справжній і людям потрібний. З поширенням освіти серед працюючих, технічної інтелігенції, кваліфікованих робітників росте й потреба демократії.

Одночасно треба брати до уваги й інше явище: багато людей звикли до того, що за них думає влада, партія. Інше негативне явище радянської дійсності: протест проти тоталітаризму часто виявляється в тоталітарних формах. Якщо дослідити соціальний склад радянських фашистів, ви побачите, що багато з них походять з родин військовиків та кагебістів. Це означає: протестуючи проти ідеології своїх батьків, вони повертаються на 180 градусів, але суттю залишаються такими, як їхні батьки.

Сталінське варварство — це пряме продовження варварства історичної Росії. Дуже трагічну історію має Росія: це татаро-монгольське ярмо, і дика московська держава, і дике цивілізаторство Петра Першого, який насаджував тільки окремі елементи західної цивілізації з метою закріпити кріпосницький лад. Сталін повернувся до багатьох традиційних форм — не випадково; і не випадково тепер уважають національними героями жандарма Європи Суворова, реакціонера Кутузова, царя Петра. Одне з найважливіших завдань російського народу — звільнити інші народи від "братньої" опіки; інше завдання — перехід до демократії. Важливий фактор у розвитку народу це релігія і церква. Але в Росії церква завжди була підкорена державі, і те саме є й сьогодні. На перший погляд твердження про варварську минувшину Росії здається несумісним з фактом існування могутньої російської літератури 19 сторіччя. Але це реакція інтелігенції на варварство. Та, на жаль, не ця реакція визначала історію Росії. Характерне, коріння цієї літератури були такі слабкі, що сталінцям удалося знищити велику російську літературу. І щойно тепер вона відроджується в особі Солженіцина. Подібний процес відбувається і в інших народів СРСР. На Україні, наприклад, з'явилася нова генерація талановитих поетів. Як українець хочу сказати, що шовінізм не притаманний широким масам російського народу. Шовінізм захопив лиш деякі його прошарки, але він тільки сліпа реакція на тривалий гніт. Я говорю про народ, не про міщан — вони всі шовіністи, також деякі прошарки інтелігенції. Шовіністи мерзотні своєю тупою вірою в "боговибраність" російського народу і своїм старшунням над іншими не вибраними націями. Російський шовінізм Брежнєва — явище не національне, і тому в ньому беруть участь такі, як Підгорний, Нікітченко, Щербицький та інші.

Заокруглюючи нашу розмову, каже В. Б.: Я хотів би уточнити вашу позицію в національному питанні. Як я розумію вас, ви за вихід Росії з СРСР.

Л. П.: Один з основних принципів марксизму — право націй на самовизначення. Я вважаю, що російський народ стане вільним лише тоді, коли стануть вільні всі інші народи СРСР. Під свободою народів я

розумію не обов'язково його відділення від Росії, але це мають вирішувати самі ці народи, а не росіяни — демократи чи антидемократи. Мене обурюють заяви деяких російських "демократів", коли вони переконують "меншого брата" в konieczності єдиної держави, в загрозі нацменшостям з боку неросійських держав, у небезпеці анархії за самостійности. У цьому ми, "інодумці", чуємо відвічне "не пазволим".

МИХАЙЛО МИХАЙЛОВ

Його стаття "Демократія і соціалізм", написана в 1974 році в Югославії.

"Звідкіля у вас оптимізм проповідувати соціалізм, коли на його оборону й поширення кинули десятки тисяч танків? Ваша авреоля мученика за свободу сприяє тому, що до Вашого голосу прислухаються на Заході. Ваші висловлювання широко обговорює світова преса. Невже Ви не бачите двозначности Вашої позиції? Невже Вам неясна небезпека проповіді соціалізму, нехай і найбільш демократичного, саме тепер, коли загроза воєнно-поліційної експансії цієї ідеї винятково велика? Адже боротьбу за свободу людського духу можна (а я гадаю, не тільки можна, але треба) вести без соціалістичної проповіді".

Це уривки з анонімного листа, що його між іншими отримав М. Михайлов у реакції на його статтю з приводу повалення соціалістичного режиму в Чіле. "Прочитав я цей лист, сів і замислився... А що, коли знайдуться люди, які подумають, що я обороняю комдиктатуру?... Таж у комуністичних країнах кожна розмову про політичну демократію приймають як захист капіталізму, точно так, як висунення проблеми економічної демократії, за словами мого кореспондента, може бути прийняте на Заході як захист комдиктатури..."

Корисно буде нагадати слова Джіласа: комуністична диктатура — це душа системи, її суть. При тому Джілас наголошує: кінець комуністичної диктатури не буде початком повороту до капіталізму. Югов з повним правом наполягає, щоб уточнити поняття "соціалізм". Я добре розумію його. Він від наймолодших років щодня чув пропаганду, що влада компартії і соціалізм — це однозначні поняття, і не замислився, чи справді це так. А я жив у Югославії, де з 1948 року радянську систему окреслювали як сталінізм, або державний капіталізм, або етатизм. І тому я не маю негативно емоційного ставлення до слова соціалізм. Взагалі, треба російським антикомуністам звернути увагу на те, що, крім них, радянську систему називають соціалістичною тільки КПРС та її сателіти. Соціал-демократи й соціалісти говорять лише про комдиктатуру, "нова лівіця" про державний капіталізм або диктатуру "нової кляси", китайці про "соціал-імперіялізм" і "соціал-фашизм". Найправильніше визначення всіх комуністичних систем дав Авторханов.

Він взагалі не згадує слова соціалізм. Він прекрасно показав, що основною характеристикою радянської системи є не державна власність на засоби виробництва, а влада партії над державою.

Я вважаю найточнішим визначенням соціалізму наступне: це такий господарський правопорядок, в якому скасовано або значно обмежено приватну власність на засоби продукції. Таке визначення вказує не лише на непримиренність соціалістичної ідеї з владою капіталістичних монополій, концернів і картелів, але й з владою партократії, яка монополює володіє всіма засобами виробництва. У капіталістичному суспільстві політична демократія не означає ще демократії економічної, хоча значення її величезне. Зате в соціалістичному суспільстві політична демократія одночасно є демократією економічною. У західних країнах переважає плюралістична форма власності, але вистачає порівняти господарську структуру в цих країнах — передвоєнну з теперішньою, і стане очевидним, що відбувається процес соціалізації господарського життя. І тільки диктатура могла б зупинити цей процес.

Боротьба з комуністичним тоталітаризмом настільки страшна й небезпечна, що для виступу до бою та перемоги над ним люди мають усвідомити: підкорюючися насильству, людина втрачає навіть свою безсмертну душу, і тому всупереч страшному насильству треба боротися... Тому релігійне відродження є передумовою, конечною умовою боротьби за подолання тоталітаризму. У боротьбі з більшовизмом дуже легко обільшовичитися, нагадує Ф. Степун. "Для того вистачає хоч би тимчасової згоди на більшовицькі методи боротьби. А це тягне за собою прийняття в свою душу більшовицького духу".

ВАДИМ БСЛОЦЕРКОВСЬКИЙ

"Контури синтези: новий лівий світогляд".*

Завдання статті — накреслити контури нового лівого світогляду, який укладається в Радянському Союзі головне серед людей науково-технічної та заводської інтелігенції. Опинившись на Заході, я переконався, що між новими лівими в СРСР і лівими на Заході є все ще значні різниці. Одна з причин цього — факт, що новий лівий світогляд в СРСР кристалізується радикальніше й послідовніше.

Ось один приклад. У США мені трапилося зустрітись з американськими троцькістами. Не треба нагадувати, як потерпіли троцькісти від помсти радянських "комуністів". Вони, очевидно, проти режиму, що

*Ця стаття скорочено була друквана в *Українському самостійнику* (1974, ч. 203).

в СРСР. Але вони далі вірять у ленінський соціалізм і не згодні з тим, що в реалізації він несхибно вироджується в державний капіталізм.

На першому з'їзді комсомолу на питання, що таке мораль, Ленін відповів: моральне те, що корисне пролетаріатові. Ніхто з нових лівих не підпишеться під цими словами. Тут головна відмінність між новими лівими в СРСР і старими. Непорушність моральних засад, їх безумовність у всіх випадках життя, їх пріоритет над політикою, економікою та ідеологією — це основний принцип нового лівого світогляду в СРСР. Його проекцію становить зформульована Сахаровим засада, що головним показником прогресивності будь-якого устрою чи розвитку є ступінь здійснення демократичних прав. Отож суттю нового лівого світогляду в СРСР є синтеза. Синтеза у всьому, в усіх сферах думки: від політики до поезики, від економіки до поглядів на проблеми родини й статі. Синтеза того, що дійсне, конечно й моральне у світогляді старих правих і старих лівих; того, що представляється тезою і антитезою у попередньому розвитку.

Більшість нових лівих в СРСР — люди нерелігійні. Але вони рішуче проти будь-якого обмеження кожної релігії. Мало хто з них не погодився б з застереженням Сахарова, коли він підписував "Гуманістичний маніфест II": "З філософського й етичного погляду не вважаю правильним протиставити релігію та гуманізм, релігію та наукові знання". Більшість нових лівих ставляться з повагою до широко віруючих людей. Але з недовір'ям до певної категорії нових віруючих, які висловлюють свою віру в формах догматичної нетолерантності, категоричності і зарозумілості, що характерне для панівної в нашій країні ідеології.

Була теза — приватна власність на засоби виробництва, і антитеза — націоналізація всіх засобів виробництва. Ми ж тепер за групову власність, коли більша частина трудових заведень, де не потрібна централізація, належать тим, хто працює в тих заведеннях. У такому випадку люди стають дійсно власниками майна, що дає їм засоби для існування і дає незалежність як від приватних працедавців, так і від державних чиновників. Була теза — повна свобода приватного підприємства й конкуренції, і антитеза: геть вільний ринок, що породжує капіталізм. Усе має централізовано плянувати держава. Ми ж обстоюємо вільний ринок, де будуть конкурувати групі підприємства (і приватні). Ми не пропонуємо забороняти накопичення капіталів. Адже добре знаємо, до чого ведуть заборони в господарстві. Нехай держава (очевидно, демократична) конкурує в розширеному відтворенні з груповими та приватними (і кооперативними) підприємствами.

Важливий пункт нашого лівого світогляду стосується суперечки "западники — слов'янофіли". І в цьому питанні стоїмо за синтезу. Очевидно, Росія має свій шлях, відмінний від шляху західних країн, хоч не так сильно, як це твердять слов'янофіли. Та пояснюється це не містиккою, а проміжним розташуванням Росії між Європою й Азією.

Зближення її з Заходом щодо структури у проглядному майбутньому — нереальне, бо це вимагало б корінного ламання, отже й великого насильства. У наших прогнозах ми виходимо з нинішнього становища, а воно, своєю чергою, впливає з учорашнього дня Росії, хоч як би кричали русофіли про занесену марксистську заразу.

ЯН ЕЛБЕРФЕЛЬД

шукає "Третього шляху", як перемогти відчуження людини.

Щораз більше людей в Європі, виходячи з найбільш відмінних традицій, починають розуміти, що капіталістичні, у тому числі й державно-комуністичні, форми організації, не в силі вирішити найважливіші питання нашого віку; зокрема йдеться про питання, як вижити в душі справжньої людяності. Перед лицем світових криз, таких, як голод, перенаселення, занечистення довкілля, посилення експлуатації, гонитва озброєнь, насильство над духом, — одні прагнуть знайти інструмент для діагнозу й терапії, інші вже творять такі трудові стосунки, які не вкладаються ні в поняття капіталізму, ні державного комунізму.

Наприклад, створено "безкласові лікарні", в яких нема ніяких різниць у трактуванні хворих. Уже сьогодні діє велика кількість т. зв. "ВальдорфшULE", що самі визначають свої навчальні пляни й педагогічні методи. Постають доми для дітей недорозвинених фізично або розумово, які самі творять методи згідно з душевними потребами дітей. Уже діють самоуправні молодіжні центри для перевиховання колишніх в'язнів, в яких студенти й соціологи ведуть свою справу в боротьбі з потоком бюрократичних перешкод.

Навіть у промисловості, де стосунки зверхности й підвладности визначають концерни або державні органи, й тому ці стосунки мають шорсткі форми, — постають острови гуманізації трудових стосунків, під виглядом робітничого самоуправління.

Завдання цих людей, не втрачаючи своєї автономії, знайти вирішення загальних проблем: знайти шляхи до гуманістичного, де — на місце відчуження людської діяльності, що характерне однаково для капіталістичного й комуністичного суспільств, — увага буде зосереджена на потребах людини.

ГЕРМАН АНДРЕСВ

У полемічній частині зводить порахунки зі збірником *Из-под глыб*. Його тема — християнство в Росії.

Як до революції панувало зло і придушувалося добро, так і після

революції. Ніколи російська влада не зважала на християнську мораль ні до 1917 року, ні тим більше тепер. Християнство — це шлях, якого Росія не зазнала. Весь збірник *Из-под глыб* просякнутий правильною думкою, що лише на шляхах релігійної свідомости можливий рух до добра. Заклик збірника до моральної революції — основа, на якій можна б об'єднати християн навколо цього збірника. Але його автори закликають повернутися на дорогу, яку Росія вже пройшла. При цьому вони, визволившись від марксистської ідеології, виявилися не в силі визволитися від більшовицької манери суперечки: доктринерство, зарозумілість, непримиренність супроти інакодумаючих, маніпуляції історичними фактами на догоду своїй партійній догмі. Тут я зупинюся тільки на ставленні авторів збірника до Росії в минулому і до проблеми нації та церкви.

Укладачі збірника *Из-под глыб* відкидають християнське вчення про особисте спасіння. Отож, вони мусіли несхибно прийти до орудування всілякими соціальними поняттями загального характеру, такими, як нація, Росія, народ. А тим часом — ніякої єдиної Росії, з єдиною історією, з єдиною мораллю, з єдиним рівнем добробуту, з єдиним лицем — ніколи такої Росії не існувало. Тож і не було єдиної історії єдиної Росії. А якщо й було щось таке, що проходило через усе життя Росії, то це насильство двох видів влади — урядової й духової — над темним, замученим народом, грабованим усіма способами, народом та інтелігенцією, що прагнула розбудити в ньому почуття людської гідности. Не можна погодитися з основною думкою збірника про якусь єдину російську націю. Якщо нація — особистість, то хто тримав російський народ як рабів? Сам себе? Народне рабство завжди існувало в Росії, в різних формах. Не більшовики його видумали. Солженіцин має відвагу думки, щоб вивести Сталіна від Леніна, але йому не вистачає відваги визнати, що Сталін — це продовження Івана Грозного, і Петра, і Катерини, й обох Микол, — і Нерона та Ірода.

Обмеження свободи людини, переслідування інтелігенції за інакодумання, заборона вільного пересування — це явища не тільки 60 років ХХ сторіччя. Перші обшуки за самвидав провадилися 300 і 200 років тому. Радіщева заслали дослівно за створення самвидаву. Не радянська влада, а Іван Грозний заборонив виїзд з країни також людям, вірним владі. Навіть слов'янофіли сумнівалися щодо єдности нації як особистости. О. С. Хомяков заявляє: "У російській історії права особи були не лише залишені без уваги, але й цілковито принесені в жертву загальному будівництву". К. С. Аксаков зауважив (ще перед 1917 роком), що "і народ і уряд стоять тепер на різних шляхах. Не тільки не питають про думку народу, але й усяка чесна людина боїться говорити, що думає".

Я не можу припускати, що автори збірника не ознайомлені з темними сторінками в історії церкви. Наприклад, Барабанов пише: "... не вже не будемо змушені визнати, що й у Візантії і в Росії уявлення про

Царство Боже й царство Кесаря занадто змішувались і підмінялись одне одним". Ще різкіше й справедливіше обвинувачує церкву сам Солженіцин: "Церква, до моменту революції дуже одряхліла й розкладена, можливо, одна з перших винуватців російського падіння". Але Р. Медведев, Григоренко й інші комуністи-ленінці відважніші та послідовніші в критиці своєї церкви, тобто партії. Ф. Корсаков пише "... тільки одно православ'є правдиве", і тим самим відлучає від Бога мільйони буддистів, мусулман і юдеїв, також мільйони неправославних християн. Але ради рятування християнства і світу треба всім віруючим, нехай і не відмовляючися від своїх поглядів на Церкву й обряди, відмовитися від гордині і від упевненості, що тільки твоє розуміння віри правдиве. Сьогодні немає для Росії важливішої справи, як моральна революція, до якої закликав Солженіцин. Узяти участь у ній ладні православні й неправославні християни, і гуманістична інтелігенція, котра вважає себе нерелігійною, і прихильники демократичного соціалізму й супротивники соціалістичної організації виробництва.

ЮЛІЯ ВІШНЕВСЬКА

розглядає піднесене Солженіциним питання про відповідальність за більшовизм. Він звільняє "народ" (простолюддя) від цієї відповідальності, а обтяжує нею дореволюційну інтелігенцію ("образованщину"); теперішню інтелігенцію обвинувачує за потурання моральному розкладові та за її пасивізм ("очікування соціального чуда"), за незацікавлення вітчизняною історією, за самобоготворення, за те, що робить себе "провидінням своєї країни".

Суперечка Солженіцина з ідеологами "образованщини" — це спір щодо нового осмислення російської історії, спір про вічне російське "что делать?", доповнене герценівським "кто виноват?" Ю. Вішневська ілюструє своє твердження трьома цитатами:

1) "... більшовизм — не татарське ярмо, не варязьке нашествя: революцію робили не самі євреї. Отже комуністична влада є не зовнішня сила, а органічний витвір російського життя, концентрація всієї мерзоти російської душі, всього гріховного наросту російської історії" (*Вестник РСХД*).

2) "...Я цілком розумію Л. О., яка сказала, що Колима тривожить її більше ніж Освенцім, і я не відмовляюся від своєї частки сорому, від своєї частки національної ганьби... що я відкидаю — це лише пошукування шкідника в інших... Я переконаний, що з цього починається авторитарне мислення, чорна сотня, фашизм" (Г. Померанц).

3) "... а з якої основи можна боротися з вітчизняними пороками? — з інтернаціональної? Цю боротьбу — лотиськими багнетами й угорськими пістолями вже ми випробували на наших ребрах і потилицях, дякую!" (Солженіцин).

За Солженіциним — російський народ був зіпсований російською інтелігенцією. "П'ять мільйонів трудолюбивих, здорових, родин разом з грудними дітьми були вислані вмирати в зимову дорогу або після прибуття в тундру. (І наша інтелігенція не здригнулась, не крикнула, а її передова частина й сама виганяла)..."

Опоненти Солженіцина також не ідеалізують інтелігенції. "Інтелігенція, як і все людство, не оминула гріха, бо розумовий розвиток лише збільшує здібність до зла. Але тільки інтелігенція здібна орієнтуватись у сьогоднішньому складному суспільстві" (Г. Померанц).

Але, закінчує Вішневська, як довго живемо на грішній землі, всі ми рівні перед Богом і перед законом: великий письменник, і публіцист, і селянин, і навіть чужинець. І не вільно осуджувати нікого з будь-якого погляду, в тому числі й Солженіцина за те, що він думає, бо це справа його сумління. Але він мусів би з більшим тактом ставитися до чужих поглядів.

ОЛЕКСАНДЕР ЯНОВ

також полемізує з Олександром Солженіциним.

Солженіцин не відкидає, а тільки ревізує клясичну формулу автократії "самодержавіє, православіє, народність". Поставте на перше місце "православіє, на друге "народність", і ми не будемо проти "самодержавія". Ось бачите: для Солженіцина досвід минулого сторіччя — мертвий, і досвід виродження шляхетного слов'янофільства у звичайне чорносотенство — також мертвий. Йому нічого не пояснив наступний факт: первісне політичне гріхопадіння — згода на авторитаризм, наївна спроба обміняти його згоду на "невтручання в свободу народного духу" — несхибно впродовж російської історії перетворювалося на капітуляцію перед тиранією, на апотеозу реакції, на організацію нового ГУЛагу для "вільного духу".

Де методологічні коріння цієї помилки? Їх багато. Але нас цікавить лише одне, що традиційно стосується російських письменників, які теж традиційно виступають у ролі політичних пророків. Адже і Гоголь, і Достоевський, і Толстой, і Солженіцин — за всієї відмінності їх доктрини — виходили з одного постуляту. Всі застосовували до політичної дійсності, що змінювалась, абсолютні критерії моралі, з тріюмфом стверджували, що вони не відповідають, не помічаючи, яка безплідна їх перемога; і робили висновок, що з погляду морального досконалення особистості немає ніякої різниці між авторитаризмом і демократією. Вони були впевнені в тому, що політика — це принципіальна аморальність і обман. Тому "русский" шлях спасіння людства, який вони конструювали, завжди означав не встановлення контролю суспільства над політикою, а проголошення "невмешательства" в державну владу. І це була згода на авторитаризм.

Мушу зробити застереження. Моя стаття критикує людину, перед мистецьким генієм якої я схиляю голову, також перед її моральною досконалістю. Її роллю в духовному розкріпаченні Росії не можна ні з чим порівняти. Але ця людина — такий гіркий парадокс нашої теми — допомагає її новому закріпаченню.

Роля солженіцинського критика, що припала мені, — для мене трагічна, як завжди трагічна для віруючої людини роль критика її Бога. Але не можу відмовитися від цієї ролі. Бо, може, Солженіцин спроможеться своєчасно зректися своєї ідеології. Зректися, щоб дощенту зруйнувати той хитромудрий татарський механізм, підступність якого у тому криється, що цвіт нації, з роду в рід, неблаганно приносить свій блискучий талант на вівтар реставрації тиранії.

Явище правої опозиції — не нове, а традиційне в Росії. Вона має своїх попередників, від "Йосифлянства" 16 сторіччя через Прокоповича до "Союзу русского народа". Аналізуючи умови її періодичного відродження, викриваю, що вона появляється, як правило, в добу ідейної та духовної стагнації країни; тоді, коли її керівництво нездібне опрацювати суцільну стратегію, побудовану на панівних у дану пору ідеях. Цікаве при тому наступне: горішня фракція правих ототожнює себе з владою, а долішня з дисидентством. На етапі наступному долішня фракція перенесе головний наголос на боротьбу проти "західництва" своїх дисидентських союзників. Зазвучать дивні викриття дряхлості й приреченості Заходу й також дивні (в устах дисидентів) виправдування авторитаризму. У першу чергу виринає образ унутрішньої рівноцінності обох систем — демократичної й авторитарної. Виявляється, що це просто два хворі суспільства; пороки в них різні, але вирок один — смерть. А звідси обезцінення свободи інтелектуальної та політичної

АНАТОЛІЙ ЛЕВІТІН-КРАСНОВ

заявляє, що він — християнський соціаліст, і обґрунтовує свою позицію. Далі він заторкує кілька непопулярних тем: "Оборона" Леніна і Маркса: Я ніколи не співчував вульгарній, пропагандній лайці на адресу Леніна... Хоч би й хто він був, це передусім геній... І я питаюся, з чого почалася головна помилка Леніна. Читаючи уважно дореволюційного Леніна, я знаходжу там два маленькі слівця: "Захоплення влади". З цього й почалось усе. Раз владу треба захопити силою, то й утримати її треба силою. На тому й спотикнувся соціалізм у Росії. Так ми знайшли головне джерело гною, причину скепсису, від якого терпить тепер світовий соціалізм. Після шістдесятьох років російського досвіду це ясне до такої міри, що це визнають сьогодні навіть найбільше чесні й розумні комуністи.

Тепер у нашій еміграції стало модою плювати на Маркса. Ми не належимо до його послідовників. Але коли існує ідея, яка вже сто років

володіє умами десятків мільйонів людей, не можемо повірити, що в цій ідеї немає нічого правильного; не такі вже дурні й погані люди. Смішно робити з Маркса якогось пророка, нового месію. Але ще смішніше відкидати факт, що він відкрив деякі закони суспільного розвитку. Великим здобутком наукової думки є теорія додаткової вартости. Досі цієї теорії ніхто не оприлюднив, навпаки, щойно в наші дні виявляється її значення. Якщо без неї не можна пояснити сучасне капіталістичне виробництво, то вже ніяк неможливо вяснити сучасну радянську економіку. Яким це чином радянська економіка не провалюється, не зважаючи на незвичайно низьку продуктивність праці, дуже відсталу техніку, дуже недосконале керування виробництвом? Не тільки не провалюється, а є основою грандіозної піраміди, що складається з величезної армії радянського й партійного бюрократичного апарату та незліченної зграї підглядачів і наглядачів, і здійснює нечувану за своїми масштабами глобальну політику. Відповідь тільки одна: надмірна додаткова вартість. Збірний капіталіст, радянська держава, забезпечує працюючому лише дуже мінімальні потреби, а все інше бере собі.

В іншій статті Левітін-Краснов говорить про радянську молодь. У Росії спустошення молоді має своєрідний характер: це передусім глибоке розчарування в ідеї комунізму, яким жили три попередні генерації. З комунізмом не борються, з ним не сперечаються, його не проклинають; з ним трапалося щось куди гірше: з нього глузують.

Одночасно серед більшости радянської молоді нема ніяких симпатій до капіталізму, нема й ненависти; капіталізм для неї це щось таке далеке й туманне, як і комунізм. Отже — вакуум. Значна частина молоді заповнює цей вакуум досить просто. Старий російський спосіб: топити розпач у горілці. Горілка, злий геній Росії, ще ніколи не святкувала такого повного й цілковитого тріумфу, як у наші дні.

Але є й інша молодь, яка прагне правди, шукає позитивних ідеалів, бож треба чимось жити, за щось боротися. Шукають і знаходять. Вони, передусім, борються за свободу, за права людини. Весь демократичний рух останніх років, весь самвидав — усе вийшло з того бунту хлопчаків і дівчаток, який почався в кінці 50-их років і досі продовжується. Уже друга зміна відходить, залишає місце третій. Окреме місце посідає релігійна молодь. Серед шумувань, пошуків, хитань і поворотів, що їх викликав XX з'їзд КПРС, молоде покоління, шукаючи сенсу життя, накинулося на маленьку книжечку, видану 50-60 років тому: *Новий Завіт. Євангелію* передрукують машиністки, переписують рукою, виривають із рук туристів, купують за шалені гроші на чорному ринку. *Євангелія* стає настільною книгою в багатьох юнаків і дівчат, серед яких чимало дітей комуністів. Усе це дуже турбує панівну верхівку. Правителі, бачачи безсилість казенної пропаганди, вдаються до випробуваного засобу — репресій. Один за одним ідуть драконові вирoki. Одначе молодь усе більше втрачає страх і повагу до авторитетів.

Така молодь російська. А молодь інших національностей? У неї розчарування в комунізмі ще гостріше. У неї пошуки нових життєвих шляхів супроводить пробудження національної свідомості і боротьба за збереження національної культури. Російська молодь не має ніяких підстав їй у цьому перешкоджати.

ЄФІМ ЕТКІНД

Наша реальність — сюрреалістична, каже Єфім Еткінд. Дивовижна картина: гігантською країною управляє безока і безвуха істота, яка не хоче нічого знати. Керівники СРСР нічого не знають і тому всього бояться. Не знаючи своїх дійсних ворогів, вони бояться примар: їх лякає кожна людина, кожна книжка, кожне слово, бо все може виявитися втіленням Сатани. Переслідування відьом — завжди наслідок неувцтва.

Автор статті "Політика і правда" радить читачеві: доконче треба знати, чого боїться радянська влада. Передовсім боїться правди про своє суспільство. Ніхто нічого не знає і не хоче знати про склад радянського суспільства, про ті процеси, що відбуваються в радянських клясах. Яка структура робітничої кляси? Чи існує пролетаріят? Чи є антагоністичні суперечності між робітниками кваліфікованими та іншими? Який характер сучасного селянства? Що це — сучасна інтелігенція, яка її роля у радянському суспільстві? Які реальні прибутки радянських громадян? Адже ті прибутки ніякою мірою не відповідають офіційній зарплаті, бо це заробітна платня плюс те, що вкрадено, приховано, забрано від держави. Злодійство стало фактом не тільки звичним але й неминучим, бо платня в багатьох випадках значно нижча за прожитковий мінімум.

Але як може влада допустити до вивчення злодійства, як суспільно-економічного явища? Це ж був би наклеп, розвінчання радянського режиму на догоду західнім імперіалістам. Отже, суспільство — terra incognita.

Що ж нам, владі, робити з правдою, коли вона не служить нам? Правда може розбудити пристрасті, які завжди можуть звернутися проти нас. Отже, страх перед висловлюванням правди вголос.

Є. Еткінд каже: "У *Правде* від 24 лютого 1976 я підрахував, на 5 000 рядків лише 226 (4%) подавали якусь інформацію, решта це пуста балаканина. Ось передова стаття... Та яке це нудне: убозтво, нездарні й жалюгідні теревені, туман, туман, туман. І такого туману — 96% у газеті".

Далі Еткінд: "Західній читач не усвідомлює собі того, що таке атмосфера наших щоденних буднів; це загальна німота, цілковите незнання подій, що потрясають світом, відсутність громадської думки, повна деполітизація народу, якого колись хвилювали революційні пристрасті. Наслідок цього — відсутність усякого колективного життя,

національного, громадського. А тим часом, наприклад, француз охоплений високим ідеалізмом. Він мріє про перемогу лівого фронту, або про те, щоб ідевки об'єднались, або щоб Марше посварився з Міттераном. Француз бере участь у реальних діях, не в імітації спектаклю. І в цьому головна психологічна відмінність життя західного і радянського”.

ВАДИМ БЕЛОЦЕРКОВСЬКИЙ

І ще одна стаття. Вадим Белоцерковський пише лист вождам Радянського Союзу — пропозиції, альтернативні до тих, що зробив Солженіцин. (Була друкована в *Українському самостійнику* 1975).

В. Белоцерковський заперечує Солженіцина й тих, хто твердить, що керівники СРСР не мають змоги ґрунтовно змінити становище в країні. Заперечує і твердження, що вони не знають, що в них діється. (Тут нема суперечности з Еткіндом, бо цей трактує проблему правди з психологічного погляду, а В. Б. з політичного). Радянські керівники ”знають загальну картину перманентного хаосу в країні та його трагічні наслідки більше, ніж будь-хто”. Що ж тоді перешкоджає їм здійснити серйозні демократичні реформи? Це передовсім страх перед народом. Вони не можуть не знати, що у випадку лібералізації загальна картина й поодинокі обурливі факти стануть відомі всім.

Індустріалізація вже давно має спонтанний характер. І це головна вада існуючої системи. Гонитва озброєнь і престижєві заходи підхльстують індустріалізацію. За таємною доповіддю Інституту економічної математики Новосибірського університету, 95% продукції машинобудівництва йде на потреби групи А, тобто важкої індустрії. Своєю чергою половина виробів групи В — прямо або посередньо також іде на потреби молоха важкої індустрії. Від Маленкова починаючи, радянські керівники намагаються повернути важку індустрію лицем до народу та сповільнити її ракове розростання, але безуспішно. Цей молох тримає за горло керівників і позбавляє їх усякої свободи маневрувати матеріяльними засобами й трудовими ресурсами.

Гіпертрофія групи А, яка становить 70-80% радянської промисловости, це найшкідливіша спадщина існуючого режиму. Постає парадоксальне становище: перша причина, яка негайно вимагає демократизації, — важкі умови праці й життя, — є першою об'єктивною перешкодою на шляху до демократизації (згори). Керівники не раз намагалися починати з економіки, щоб згодом подумати про демократизацію, але нічого не виходило. Тут діє також апатія суспільства. Люди, позбавлені справжньої ініціативи, не підтримують ініціативу уряду. І вона стає жертвою бюрократичної пильности й саботажу чиновників.

Економічні й демократичні реформи в Радянському Союзі треба починати одночасно. Та керівники, знаючи, як погано живеться

народові, бояться навіть і думати про це. Грає тут ролю передовсім народофобія. Один західній журналіст у розмові з Косигіном обережно натякнув, що його країна потребує демократизації. Косигін вибухнув: "Що ви, з глузду зійшли! Таж наші русаки зараз передушили б один одного!"

А які шанси для демократизації знизу? Сьогодні в Радянському Союзі виходить людей з високою освітою за один рік більше, ніж було всього в царській Росії в 1917 році. Вони позбавлені прав значно більшою мірою, ніж у старій Росії. Людям освіченим трудніше бути пішаками авторитарного режиму, ніж людям фізичної праці. Люди втомлені від засилля псевдомарксизму, від бюрократичної сваволі і бюрократичної анархії більше, ніж від матеріальних нестатків. І за першого послаблення тиску ця втома виявиться.

У Радянському Союзі, за спеціальних радянських умов, зформувався монолітний соціальний прошарок, в якому Белоцерковський бачить головну підпору майбутньої демократії: це інженерно-робітнича верства. Інженери, конструктори, техніки "інтелектуалізують" робітничу клясу. Одночасно, перебуваючи в фокусі авторитарної анархії та абсурдів системи, вони більше за всіх зацікавлені в радикальних і послідовних перетвореннях. Вони не хочуть повертатися до капіталізму. Несвобода асоціюється в них більше, ніж у кого іншого, з авторитарним безладдям. І тому вони прагнуть порядку і розуміють, що порядок можливий лише за демократії.

Як розпочати демократизацію знизу? І розпочати мирним шляхом, бо це єдиний реальний шлях? Автор листа вождям СРСР нагадує рекомендацію, що її свого часу зробив Ленін: увести до ЦК з правом вирішального голосу сто звичайних робітників. Тепер цю пропозицію треба б доповнити: увести мінімум 50% до складу ЦК робітників, учених, інженерів, яких висунули б знизу й обрали таємним голосуванням. Одночасно треба б здійснити ще одну пропозицію, про яку багато говорив Ленін, але тільки говорив: гласність у роботі ЦК та уряду. За цим можна б, "з розумними відступами в часі", щоб не поставав хаос, здійснити й інші заходи, що їх уже висували різні програми: амністія для політ'язнів, установа присяжних засідателів, ступневе обмеження цензури, допущення кооперативної преси (вона існувала в СРСР до 1925), об'єднання в союзи й партії, які не мали б антиконституційних цілей, вивід війська з чужих територій, заміна війська КДБ відділами народної міліції.

Завершити цілий ряд вступних заходів треба б новими виборами (у повному значенні цього слова) до рад і передачею їм повноти влади. Ради мали б використати свою владу в першу чергу на те, щоб забезпечити вільне всенародне обговорення нових проєктів реформ і конституції. Але такі проєкти не повинні б наслідувати західні зразки, бо надто вже відмінні й далекі від західних умови в сучасній Росії та ментальність людей. Те саме треба сказати про Україну та інші

республіки: там знову інші стосунки, інший соціальний склад суспільства; отже й інший може бути вибір.

Солженіцин та його однодумці гадають, що за демократизації прийде кривавий вибух націоналізму неросійських народів. Але неясно, що вони мають на увазі, коли говорять про демократизацію, — зауважує автор листа вождям СРСР. "На мою думку, одним з основних принципів демократії є принцип самовизначення народів. Про який кривавий вибух може бути мова, коли всі народи Радянського Союзу дістануть свободу вибору: або виходити з Союзу, або залишатись у ньому на будь-яких нових, їм задовільних, умовах, наприклад, зі своєю армією, з повною свободою для розвитку національної культури, економіки тощо?"

Є люди, їх більше на еміграції, ніж в РСФРР, які наголошують особливу складність відділення республік і цим прикривають свої великодержавні прагнення. Дійсно, справа нелегка. Але як враховувати розміри й засоби Росії, то завдання прийняти частину російського населення з республік цілком здійсненне. Процес відділення повинен відбуватися поступово, але основний принцип самовизначення треба проголосити й закріпити можливо швидше. У кожному випадку головною умовою безболісного відділення буде щирість керівників Росії та більшої частини її громадськості. А навіть найменший прояв нещирости, хитання, застережень буде рівний смерті. Такі прояви є вже тепер. Наприклад, голоси тих дисидентів, що заявляють, ми, мовляв, визнаємо право на відділення, але ліпше жити разом в одній вільній державі. А вже зовсім недопущенна вимога плебісциту.

"Я переконаний, — пише Белоцерковський, — що широким верствам російського народу чужі будь-які імперські цілі". Більшість освічених людей сучасної Росії переконані, що "імперія" має власти і це в кожному випадку вийде на користь Росії. І ще один важливий пункт: ставлення до т. зв. відродження російського націоналізму. "Гадаю, що альфою й омегою тут є зрозуміння того, що націоналізм (не змішувати з патріотизмом, що оснований на прив'язанні до батьківщини) у народі, якого ніхто не пригнічує, ба більше який перебуває на становищі гнобителя, всюди й завжди неминує з самого початку вироджується в шовінізм".

Розвиток марксизму зупинила Жовтнева революція і його законсервувала. У цьому завинив ленінський варіант марксизму, з його фетишизацією централізму, диктатури і взагалі насильства. Насильство — "повитуха історії", казав Ленін. Ця повитуха придушила врешті й марксизм.

Белоцерковський підсумовує: "Мій шлях — найбільш реальний, мирний. На жаль, він має мало шансів на здійснення. Правдоподібність приходу до влади реформаторів існує, але тільки у випадку якоїсь гострої кризи й заколотів. Та треба боятися, що прихід реформаторів у моменті кризи вже не зможе нічого змінити. І тоді цих реформаторів

(якщо вони вийдуть з партійної верхівки) не врятує навіть Ленін. Але й на це мало надії, коли взяти до уваги якісний склад радянської партократії. Мою аналізу і мій плян я не вважаю безвартісними. У крайньому випадку цей підхід допоможе ясніше бачити згубний консерватизм керівництва КППС. А головне — я переконаний, що пропаганда демократії і переємних моделей і метод може збільшити шанси не тільки на реформаторський шлях розвитку Радянського Союзу, але й на більшу безболісність півреволюційного, навіть революційного шляху”.

ЄВГЕН КУШЕВ

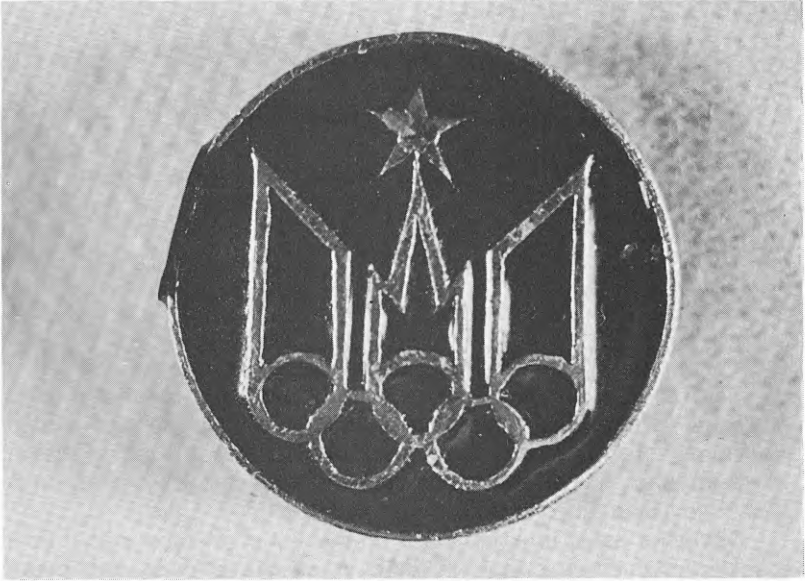
Євген Кушев інформує про соціалістичну опозицію в СРСР. У перші роки по смерті Сталіна почали виникати різні ”ревізіоністські” групи. Одні з них захоплювалися прикладом угорської революції, інші ”польським жовтнем”, ще інші орієнтувалися на югославський варіант, частково реабілітований у 1950-их роках. Цей рух ширився на тлі загального, але глухого незадоволення комуністичною системою та шумування, що продовжується досі.

Більшість ревізіоністських груп залишалась у рамках вузьких гуртків, проте деякі намагалися налагодити плянову політичну працю. Але таку працю, ”як правило”, припиняли поліцейні органи. За цього періоду (50-і роки) КДБ ліквідував ”цілий ряд національних і націоналістичних груп на окраїнах СРСР”. Як приклад такої національної, а одночасно й соціалістичної групи автор називає Український робітничо-селянський союз (Лук’яненко й інші, суджені в 1961 році). На подібній позиції стояв Союз боротьби за відродження ленінізму, що його створив ген. Петро Григоренко (Союз ліквідували в 1964 році). В Одесі того ж року був викритий Демократичний союз соціалістів. Союз влаштував свою друкарню, в якій видруковано понад дві тисячі газети *Правда народу*. У плянах Союзу було розгорнутись у ”другу соціалістичну партію в країні”.

Починаючи з 1965 року, виринає в СРСР якісно нове явище: рух за права людини, як протест проти ”порушення законности й реставрації сталінізму”. Це рух дуже неоднорідний; він має характер радше моральний і громадський, ніж політичний. Сучасна політична опозиція — явище, яке існує в глибинах, а не на поверхні. Явні виступи це лише маленька частина тих ”глибинних, внутрішніх процесів, які нуртують у радянському суспільстві”; шумування посилюється в усіх верствах суспільства; воно викликане об’єктивними соціальними умовами й загальним становищем у країні. У критично думаючих середовищах існує цілий ряд ідейно-політичних напрямів, серед них найважливіший — демократичний. Але він не становить чогось органічно цілого, в нього широкий діапазон, який охоплює і ”ревізіоністів” і більшість ”лібералів”. Тільки сьогоднішній ревізіонізм зриває з комуністичною

традицією і все більше еволюціонує в бік демократичного соціалізму. До лібералів треба зарахувати велику категорію т. зв. "західняків", для яких ідеали політичної демократії важливіші за все інше. — Далі автор реєструє кільканадцять груп соціалістичної опозиції 70-их років.

Це є зміст збірника, що пропонує "демократичні альтернативи" для будь-яких реформ у Радянському Союзі. Я намагався тут, по змозі об'єктивно, передати головні думки збірника. Він цікавий і цінний також для українського читача. Кожен, хто хоче знайомитися з подіями та процесами в СРСР, знайде там багато інформаційного матеріалу. А хто слідкує за розвитком демократичної думки в сучасному російському суспільстві, не може обійтись без цього збірника.

ЗНАЧОК, ЩО ЗЛЯКАВ «КОЛЕКТИВНЕ КЕРІВНИЦТВО»

Віriamo, що надрукована тут у побільшенні репродукція значка, випущеного в Москві з нагоди Олімпійських ігор, які відбудуться в тому ж місті в 1980 році, не потребує коментаря. Тим більше, що цілий випуск цього значка, виконаного в золотому та темносиньому кольорах, був skonфіскований. Як виглядатиме новий значок — нам ще не відомо. Відомо тільки, що це ще один, може й зайвий, приклад хронічної параної кремлівських "культуртрегерів". Чи не можна сподіватися, що приводом до чергового konфісування буде хіба кремлівська зірка, яка "уважному глядачеві" може нагадувати сіонську зізду?

Уваги до харківського правопису

Богдан Струмінський

Ті, які присягають на вірність харківському правописові, звичайно не знають, на що присягають, бо оригінальне видання його на еміграції недоступне. Прикметно, наприклад, що автор найновішої популяризації цього правопису, Пантелеймон Ковалів, серед 14 наведених джерел не згадав основного — самого *Українського правопису*, виданого в 1929 році в Харкові.¹

Оскільки автор цих рядків є одним із небагатьох у світі *beati possidentes* цієї рідкісної книжки, у цій статті буде зроблений критичний огляд тих частин харківського правопису, які викликають сумнів або заперечення.

Поки перейти до цього, треба з'ясувати, що 1929 рік був тільки кінцем довшого процесу. Проект правопису уклав Олекса Синявський і видав його в 1926 році для обговорення.² Його проект був обміркований на Всеукраїнській правописній конференції від 26. V. до 6. VI. 1927 року. З її доручення зредагувала його Президія

Богдан Струмінський народився 1930 року в Білостоці (півн. Підляшшя), вивчав дипломатію в Академії політичних наук у Варшаві в 1948-51 роках, а в 1955-60 — польську та українську філологію у Варшавському університеті. У 1962-63 роках викладав історичну граматику польської мови у Варшавському університеті. Від 1963 до 1966 відбував ув'язнення за вислання до Англії статті про російщення України. У 1974 році здобув докторат з польської і слов'янської філології у Варшавському університеті. У 1975-78 роках викладав українську мову в Гарвардському університеті. Від 1978 року — співредактором *Енциклопедії Українознавства II*. Від 1949 до 1975 Б. Струмінський займався перекладами з різних мов на польську та англійську. Він є автором 70 статей з слов'янської філології. — *Редакція*.

1. Пантелеймон Ковалів, *Український правопис*, 2-е вид. (Нью-Йорк: Інститут української мови, 1977), стор. 9 - 10.

2. Василь Чапленко, *Історія нової української літературної мови* (Нью-Йорк, 1970), стор. 423. Примірник цього проекту має проф. Яр Славутич.

Державної комісії для впорядкування українського правопису. За доповіддю Народного Комісаріяту Освіти Рада Народних Комісарів УРСР постановила 4. IX. 1928 року надати правописові загальнообов'язкової чинності. На цій підставі народний комісар освіти Микола Скрипник 6. IX. 1928 року затвердив правопис. 9. I. 1929 року Українське Головне Управління Літератури підписало правопис до друку і він незабаром появився з датою 1929 року.³

Один із початкових параграфів правопису застерігав проти змішування *и* з *і* в невідмінюваній частині слова після *ж, ч, ш, щ*.⁴ Можна сумніватися, чи якінебудь українці вимовляють *жіто, шило*, замість *жито, шило*, хоч, безперечно, є такі, що під російським або говірковим впливом вимовляють *чісто (чісто)* або *ціро (щіро)*.⁵ Автори правопису зовсім механічно зіставили тут усі шелесні (шиплячі) приголосні.

Навряд чи потрібне було запровадження апострофа після губних.⁶ Замість розривати стільки слів апострофом, можна було ствердити, що букви *я, ю, є, ї* після губних мають вимову з йотою, а після інших приголосних — без йоти, але з пом'якшенням попередніх приголосних (виключаючи *ї*). Зрештою, це питання фонетики, а не правопису. Тому не дивно, що найвидатніший український фонетик Іван Зілінський віднісся до цього харківського апострофа з резервою.⁷

Тому що найбільш популярним, загальновизнаним доповненням до харківського правопису став *Правописний словник* Григорія Голоскевича 1929 року,⁸ не можемо залишити поза увагою його практичних застосувань харківських постанов. Можемо, напр., ствердити, що рекомендоване Голоскевичем писання імени *Вячеслав* без апострофа не обґрунтоване правописом, який обмежує пропуск апострофа після губних тільки запозиченими німецькими і французькими словами та іншослов'янськими прізвищами.⁹

У параграфі про виняткову відсутність чергування *о : і*¹⁰ бракує

3. *Український правопис*, вид. 1-е (Державне В-во України: Харків, 1929), вступні інформації.

4. *Там само*, стор. 4.

5. Про говіркове *чі* (без пом'якшення *ч*) див. Jan Ziżyński, *Opis fonetyczny języka ukraińskiego*, Polska Akademia Umiejętności, Prace Komisji Językowej 19 (Kraków, 1932), стор. 14.

6. *Укр. пр.*, стор. 5.

7. Ziżyński, стор. 60.

8. Григорій Голоскевич, *Правописний словник* (Київ, 1929); вид. 9-е (Нью-Йорк: Книгоспілка, 1962).

9. *Укр. пр.*, стор. 5, 73.

10. *Там само*, стор. 9.

зформулювання, що деякі випадки пояснюються старою традицією, напр., *Перекоп*. У цьому ж параграфі слово *бог*, яке ілюструє брак переходу *о* в *і* в церковних славізмах, написано з офіційно обов'язковою непошаною до християнських традицій, т. т. з малої букви.

Не можна погодитися зі зформулюванням 10-го параграфу: "Як наслідок змішування початкових *в й у*, в укр. мові не розрізняються значенням прийменники *в й у*: *у дівчини чорні брови і в дівчини чорні брови, у люди вийшов і в люди вийшов*".¹¹ Ясно, що тут брак розрізнення не значень, а форм слів, цебто омонімізація двох колись відмінних прийменників, а не синонімізація.

Протетичне *в* не має нічого спільного зі змішуванням *в та у*, тому включення цього питання до розділу про змішування *в з у*¹² не має сенсу.

Незадовільною є дефініція про чергування *о з а* в дієсловах: "а (в формах наворотних) з о (в формах протяжних)",¹³ після чого такі приклади, як *помагати — допомогти*, де різниця існує між недоконаними й доконаними, а не наворотними й протяжними дієсловами. Ту саму недоречність повторив київський правопис 1960 року.¹⁴ Взагалі маркантно, в якій великій мірі київський правопис тримається формального укладу і формул харківського правопису. Правописна революція чи контрреволюція 1933 - 1946 років у дійсності була меншою, ніж здається.

У параграфі про чергування *и з "випадним е"* в дієсловах харківський правопис подавав такі приклади, як *проклінати*, де ніякого "випадного *е*" нема (*проклясти: проклян/проклену*).¹⁵ Київський правопис викинув такі недоречні приклади.¹⁶

Серед прикладів на *ри, ли* із вторинним *и*, як *гримати*, подано *тримати*,¹⁷ яке нічого спільного з цією групою не має, завдячуючи своє *ри* тільки польській мові.

Правопис спирається звичайно на описову, а не історичну граматику, але не повинен заходити в суперечність з останньою, як це бачимо у зформулюванні про те, що *к, х* або *г + ство* або *ський* "зливається" в *-цтво, -цький, -ство, -ський, -зтво, -зький* (напр., *грек — грецький*).¹⁸ У дійсності перед суфіксами *-ство і*

11. Там само, стор. 11.

12. Там само, стор. 11 - 12.

13. Там само, стор. 12.

14. Український правопис, вид. 2-е, виправл. і доповн. (Київ: АН УРСР, 1960), стор. 19.

15. Укр. пр., Харків, стор. 12.

16. Укр. пр., Київ, стор. 19.

17. Укр. пр., Харків, стор. 13.

18. Там само, стор. 16.

-ський уже в праслов'янській добі замість *к*, *х* і *г* появились спалія-талізовані їх замінники *ч*, *ш* і *ж*, і щойно пізніше вони злилися з наступними суфіксами. Не краще формулює це місце, подібно перестрибаючи через цілі епохи, київський правопис, який тільки заміняє слово "зливається" словом "переходить".¹⁹

Харківський правопис наказав дієприкметники на *-ний* писати без подвоєння *н*,²⁰ до якого звикло було багато українців під впливом російської мови, в якій це подвоєння церковнослов'янського походження. Це ж правило перенесено і на іменники на *-ник*, утворені від дієприкметників (напр., *варений* — *вареник*). Проте забуто додати, що в деяких церковних славізмах таке подвоєння в українській мові зберігається, напр., *священний* — *священник*. У результаті цієї недомовлености екзегет харківського правопису Голоскевич переніс правило про неподвоєння на слово *священик*, хоч залишив подвоєння в основному прикметнику *священний*. Цю непослідовність перейняла і теперішня практика в УРСР.²¹

Харківський правопис розмежував наростки *-ечок* від *-очок* так, що перший мав уживатися особливо після шелесних і йоти, напр., *мішечок*, *краєчок*, але *пеньочок*.²² Одначе це правило дотримується тільки щодо шелесних, тоді як йота не піддається такій точній регляментації. Доказом цього є *гайочок* у словнику Голоскевича.

Харківський правопис рекомендував суплетивну відміну іменників на *-інь* (як *широчінь*): дозволялися тільки називний і орудний відмінки, а інші форми треба було брати з рідко вживаного типу на *-иня* (мабуть, північноукраїнського, бо більш знаний такий наросток у білоруській мові), отже *широчині* і т. д.²³ Київський правопис зарахував слова типу *широчінь* до нормальної жіночої відміни на приголосний.²⁴ Цю зміну треба вітати як позитивну, бо, поперше, вона усуває помішання двох слів в одному (суплетивізм), а, подруге, відстороняє надто місцеву говіркову орієнтацію (мабуть, поліську).

У постановах про правопис складених слів бракує другого крім *божжевільний*²⁵ винятку від правила про сполучний звук *о* у прикметнику як першому елементі складеного слова. Маємо на

19. Укр. пр., Київ, стор. 23.

20. Укр. пр., Харків, стор. 19.

21. Напр., *Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник* (Київ: "Наукова думка", 1973).

22. Укр. пр., Харків, стор. 22-23.

23. Там само, стор. 23 - 24.

24. Укр. пр., Київ, стор. 88.

25. Укр. пр., Харків, стор. 26.

думці *охочекомонний*. Недолуго зформульовано засаду про те, що "після *й*" за "сполучний звук" править *є* в таких складених словах як *воєвода*.²⁶ Тут автори зробили школярську помилку мішання звука з буквою. Сполучним звуком є тут, очевидно, *є*, виражене буквою *є* з уваги на попередню йоту. Крім цього, автори бездумно помножили кількість йот з одної до двох. Ту саму недоладність повторив київський правопис.²⁷

Іменники, закінчені на *-р*, належать до трудних в українській мові. Не можна сказати, щоб харківський правопис блискуче справився з ними. Наприклад, трудно пристати на типово м'яке закінчення *-у*, але без пом'якшення попереднього *р*, у кличній формі *школяру*.²⁸ Київський правопис зовсім правильно усунув цей варваризм і допустив тільки форму *школяре*²⁹ (яка в харківському була варіантом). Слова *стóляр* і *мúляр* зараховано до мішаної групи, зазначаючи, що в них *-ові* і *-ом* за твердою групою.³⁰ Таким чином єдиним м'яким закінченням у них залишився називний множини, що трапляється після *р* і в твердій групі, нема отже підстав узагалі їх зачислювати до мішаної групи. Київський правопис зовсім правильно відніс ці два слова до твердої групи,³¹ хоч можна сумніватись, чи надання їм твердого *-и* в називному множини³² відповідає духові української мови.

До речі кажучи, було б доцільно розрізнати в українській граматиці мішану відміну (з кількома м'якими закінченнями проти більшості твердих) від неповної твердої відміни (з усіма твердими закінченнями, крім називного множини).

Говорячи про приналежність також слів із чоловічим значенням до жіночої відміни (як *гайдамака*, *суддя*, *тесля*),³³ автори харківського правопису забули додати, що тут здебільшого неповна жіноча відміна (родовий множини приймає чоловіче закінчення *-ів*). Те саме прогавлення знаходимо і в київському правописі.³⁴

На думанні авторів харківського правопису позначилось, як уже вище сказано, переднаукове мішання букви зі звуком. Доказом цього, напр., є відділення слів типу *ложе* і *буча*, як приналежних до "мішаної відміни", від слів типу *горе* і *буря*, м'якої

26. Там само.

27. Укр. пр., Київ, стор. 33.

28. Укр. пр., Харків, стор. 30.

29. Укр. пр., Київ, стор. 72.

30. Укр. пр., Харків, стор. 29.

31. Укр. пр., Київ, стор. 60.

32. Укр. літ. вимова.

33. Укр. пр., Харків, стор. 29, 32.

34. Укр. пр., Київ, стор. 68.

відміни.³⁵ З морфонологічного (морфемічного) погляду *буча* і *буря* належать до одної і тої самої відміни. Різниця полягає тільки в уживанні інших букв та в іншому типі м'якості (*буча* має м'якість тільки морфологічну, утративши давню м'якість фонетичну, крім форми *бучі*, де фонетична м'якість збережена; *буря* має обидва типи м'якості, крім форми *бур*, де м'якість уже тільки морфологічна). Але тому що у флексії нас цікавить морфологія, а не фонетика, *буча* і *буря* флективно для нас однотипні. Те саме стосується до *ложе* і *горе*. Той самий гріх проти бритви Окгема (*entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem*) подибуємо і в київському правописі,³⁶ як зрештою і в різних популярних граматиках. Правда, учитель не раз мусить знижуватися до примітивного рівня учнів і давати типові буквові пояснення замість морфонологічних, але загальнонаціональний правопис не повинен рівнятися на найнижчі розумові спроможності.

Давня відміна на *-ен-* виявляє ознаки занепаду в українській мові. Але харківський правопис надто вже її зредукував до одного тільки слова *ім'я*.³⁷ Київський правопис правильно додає *плем'я*.³⁸

Неточно сказано про йменник *мати*, що він відмінюється "так само", як *ніч* і т. п.³⁹ Київський правопис дає це слово серед жіночої відміни на приголосний, але в окремій парадигмі.⁴⁰

Правопис, прийнятий у Харкові, визнав, що "підвести геть усі [...] іменники чоловічого роду під норми щодо *-а (-я)* чи *-у (-ю)* в родовому відм. однини неможливо".⁴¹ Тим більша відповідальність лягла на словник Голоскевича. Але його раціональність часом важко збагнути: напр., *гóроду*, *Царгоро́ду*, *Ужгоро́ду*, але *Миргоро́да*.

Обговорюючи закінчення *-у* в місцевому однини чоловічого роду, харківський правопис дуже неясно назвав "деякі інші" іменники, крім тих, що мають наросток *к*.⁴² Київський правопис уточнив це вказівкою, що йдеться тут про наголошене *-у* (*у* степу).⁴³ Можна б іще додати, що в таких іменниках родовий звичайно закінчений також на *-у*, але ненаголошене.

Харківський правопис іще допускав пом'якшуюче закінчення

35. *Укр. пр.*, Харків, стор. 29 - 32.

36. *Укр. пр.*, Київ, стор. 70, 72.

37. *Укр. пр.*, Харків, стор. 32.

38. *Укр. пр.*, Київ, стор. 90.

39. *Укр. пр.*, Харків, стор. 32.

40. *Укр. пр.*, Київ, стор. 89.

41. *Укр. пр.*, Харків, стор. 34.

42. *Там само*, стор. 39.

43. *Укр. пр.*, Київ, стор. 83.

-у(-ю) в місцевому однини середнього роду (у *збіжжю* і т.п.),⁴⁴ з правобережних і західноукраїнських говірок, у яких це поширилося під польським впливом.⁴⁵ Не треба жаліти, що київський правопис цей місцевий польонізм відкинув.⁴⁶

Говорячи про називний і родовий множини твердих чоловічих іменників, харківський правопис не згадав про втрату наростка *-ин-* у таких словах, як *селянин*.⁴⁷ Це недомовлення надолужив київський правопис.⁴⁸

Харківський правопис (як і київський) залишив поза увагою два титули, запозичені з польської мови — *пан* і *пані* (*панія*, *паня*), які мають незвичні форми і тому заслуговували на нормативне вияснення. Але пролетарськи настроєним законодавцям мови ці аристократично-буржуазні титули, певне, не здавались гідними уваги. Цей брак тим більше відчутний, що закінчення *-ове* крім "аристократичного" *пан* виступає також у народному *брат*, як свідчить словник Голоскевича.

В особових займенниках харківський правопис паралельно допускав північноукраїнський брак префікса *н* перед прийменником (до *його* і т. п.⁴⁹), спільний із білорусиною. Усунення цього паралелізму в київському правописі,⁵⁰ хоч наблизило українську літературну мову до російської і польської, проте зв'язало її щільніше з більшістю українських говірок і зменшило надмір хисткості у виборі форм (морфологічну редундантність). Київський правопис також усунув рівнобіжність *ню* і *неї* у знахідному відмінку та закріпив тільки форми з *н-* в орудному (дарма що він може вживатись і без прийменника, напр., *цікавлюся нею*). Оскільки ці зміни спростили граматику, можна і їх уважати позитивними.

Харківський правопис надто ліберально погоджувався на невідмінність соткових числівників (*без шістсот душ* і т. п.).⁵¹ Руїна відміни числівників має місце в різних слов'янських народних говірках, але літературна кодифікація мусить виявляти хоч певну стійкість в обороні флективності, а не відразу капітулювати перед розумовими лінощами юрби. У київському правописі цього народницького капітулянтства в цій точці не видно.

44. *Укр. пр.*, Харків, стор. 39.

45. Богдан Струмінський, "Українська мова на еміграції", *Сучасність*, Мюнхен, 1977, н-р 3, стор. 95.

46. *Укр. пр.*, Київ, стор. 83.

47. *Укр. пр.*, Харків, стор. 40, 43.

48. *Укр. пр.*, Київ, стор. 85, 86.

49. *Укр. пр.*, Харків, стор. 50.

50. *Укр. пр.*, Київ, стор. 100.

51. *Укр. пр.*, Харків, стор. 57.

У дробових числівниках автори харківського правопису подавали форми типу *три четвертих*, хоч на іншій сторінці раяли конструкції типу *три крайні хати*.⁵² Теперішні норми в УРСР більш послідовні: *три четвертих* і *три крайніх хати*. Перший зворот є скороченням *три четвертих частини*, отже повинен так само регулюватись, як тип *три крайніх хати* або *три крайні хати*. Перший тип тотожний з російською мовою, другий з польською. Проте було б неправильно добачати в першому російський вплив, бо вже в 1583 році засвідчена в Житомирі така фраза: *два перстени золотых*.⁵³ Отже це старе поліське явище (хоч дивно таки, що в сусідній білоруській мові панує тип *два новья стали*⁵⁴). "Поліський тип", т. т. без узгодження прикметника, можна також уважати за лівобережний, бо в монографії Юрія Шевельова про українську синтаксу серед наведених авторів, які його вживали, переважають лівобережани.⁵⁵ Автори харківського правопису, видно, не знали, на яку ступити в цій справі.

Найбільш контроверсійною частиною харківського правопису є розділ "Правопис чужих слів".

Постанова про дієслова на *-лювати* надто механічна, бо іноді розриває словотворчий зв'язок між дієсловом та йменником. Напр., треба писати *протоколювати* і *титулювати*, хоч відповідні іменники закінчені на тверде *л*: *протокол* і *титул*.⁵⁶ У теперішній практиці УРСР залишено нелогічне *протоколювати*, *формулювати* (хоч *формула*), але заведено зате більш доречне *титулувати*.⁵⁷ Джерелом цієї нелогічності є мавпування російського *-лирывать*, перейнятого з німецького *-lieren*. Німецькій мові воно не шкодить, бо не знає вона опозиції м'яких і твердих приголосних, а російська мова тратить її в *-уровать* (окрім позиції після *ж* і *ш*), чого не можна сказати про українське *-увати*. Тут є вибір між твердим і м'яким попереднім приголосним, не було отже тиранії системи у виборі *протоколювати*, була тільки звичайна малоросійська несамотійність думання.

Харківський правопис прийняв механічно англійську передачу *Чікаґо*,⁵⁸ ігноруючи факт, що *Ch*- тут вимовляється зфранцузька,

52. Там само, стор. 54, 41.

53. *Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582-1588 рр.)* (Київ: "Наукова думка", 1965), стор. 59.

54. А. А. Кривицкий, Л. Е. Михневич, А. И. Подлужный, *Белорусский язык для небелоруссов* (Мінск: "Вышэйшая школа", 1973), стор. 161.

55. George Y. Shevelov, *The Syntax of Modern Literary Ukrainian* (The Hague: Mouton & Co., 1963), стор. 238 - 239.

56. *Укр. пр.*, Харків, стор. 63, 64.

57. *Укр. літ. вимова*.

58. *Укр. пр.*, Харків, стор. 64.

бо французи перші описали околиці озера *Michigan* (у якому з тих самих причин треба було б писати *ш*, а не *ч*, як подає київський правопис⁵⁹).

До трудних питань належить передача грецького $\theta\eta\tau\alpha$. У староукраїнській мові його вимова була або *ф* (звідки народне *х*, *хв*, *п*, як *Хома*, *Хведь*, *Оланас*), або *т* (напр., *Тудор*). У ранньо-середньоукраїнській добі вимова *т* стала, як здається, рідкою,⁶⁰ зате появилась нова, дивна вимова *фм* (напр., *каѠтолическое*, Київ, 1481 р.),⁶¹ яка була ніби сполученням обох дотеперішніх вимов. Ясно, що тільки українські інтелектуалісти (книжники) вміли вимовляти *ф*, яке не існувало в українській мові і тому вимагало спеціального зусилля. Простолюддя замінило сполучення *фм* або *ум* (*втеологія* і т. п.),⁶² або *ухвт* (*Саваохвт* і т. п.),⁶³ або *хт* (*анахтема* і т. п.).⁶⁴ Від кінця XVI ст. українці почали наново вивчати грецьку мову, що довело їх до зрозуміння помилковости вимови θ як *ф*. Мелетій Смотрицький у своїй граматиці 1619 року перестерігав перед плутанням θ і *ф* на письмі.⁶⁵ Памво Беринда у своєму словнику 1627 року написав: " θ [...] еж(е) ест(ь) твердо", цебто " θ [...] яке тотожне у вимові з буквою *т*" — і не раз уживав буков *Ѡита* (θ) і *твердо* (*т*) взаємообмінно на письмі (*АрѣѠа* — *Арѣта*, жіноче ім'я, і т. п.).⁶⁶ У світлі сказаного творці харківського правопису мали право віддати перевагу *т* над *ф* у передачі грецького θ .⁶⁷ Додаймо, що воно близьке до англійського глухого *th*, яке українці сприймають як *т* (*Теккерей* і т. п.).⁶⁸ Але все ж таки шкода, що харківський правопис

59. *Укр. пр.*, Київ, стор. 80.

60. Bohdan O. Strumins'kyj, "S. A. Vysockij, Drevnerusskie nadpisi Sofii Kievskoj"..., *Recenzija*, Harvard Ukrainian Research Institute, vol. VII, no. 1, Cambridge, Mass., 1976, стор. 31.

61. *Словник староукраїнської мови XIV - XV ст.*, т. 1, (Київ: "Наукова думка", 1977). Пор. ще Karl Wladimir Pichler, *Kurzgefasste russinische Sprachlehre* (Lemberg: Verlag von H. Stengel, 1849), стор. 1 (θ = fth).

62. Павло Білецький-Носенко, *Словник української мови* (1843), (Київ: "Наукова думка", 1966), стор. 370.

63. Александер Павловский. *Грамматика малороссійского наречія*, Санктпетербург, 1818 (передрук головної частини в П. Д. Тимошенка, *Хрестоматія матеріялів з історії української літературної мови*, "Радянська школа", ч. 1, Київ, 1959, стор. 159).

64. *Словар української мови*, упорядкував Борис Грінченко, Київ, 1907.

65. Meletij Smotryčkyj, *Hrammatiki slovenskija pravilnoe syntagma*, "Specimina philologiae slavicae", Bd. 4, Frankfurt am Main, 1974, стор. 10.

66. *Лексикон славенороський Памви Беринди* (Київ: АН УРСР, 1961), стор. 218, 179, 182 - 183 (*Астáртъ*: *Астáртъ*), 186 (*Бѣтъ*: *Вѣтъ*), 210 (*Ластень*: *Лас Ѡень*) 236 (*ТафѣѠа*: *ѠофеѠ*) і т. п.

67. *Укр. пр.*, Харків, стор. 64.

68. Голоскевич.

зовсім не взяв до уваги *фт*, найбільш оригінально української передачі *Ф* і найбільш компромісової.

Гірше виглядає в харківському правописі рішення про передачу грецького *βῆτα*. Частково приймаючи традиційне українське *в* (при чому подано за російською вимовою *Віфлеєм*, замість українського *Вифлеєм*), правопис додавав: "але як ці (грецькі) слова перейшли до нас із Заходу, то пишемо їх через *б*".⁶⁹ Однак список прикладів показує, що автори правопису не знали історії проникання еллінізмів до українського культурного вжитку (напр., до української церковнослов'янщини, яка була рідною культурною мовою українських інтелектуалістів, подекуди навіть до XX ст.). Харківським окцидентальним формам *Арабія*, *біблія*, *бібліотека*, *альябастер*, *Бахх*, *барбар* можна протиставити Бериндині орієнтальні форми *Аравія*, *Вівліа*, *вівліѠтіка*, *алавастръ* (але в поясненні за польською мовою *альябастровый*), *Ваххъ*, *варваръ*.⁷⁰ Теперішні норми в УРСР трохи ближчі до українських традицій, ніж харківський правопис (*Аравія*, але *араб* — у Беринди *Аравъ* — *Вахх*, *варвар*, але *біблія*, по-церковноненавистницьки малою буквою, як і в харківському правописі, *бібліотека*, *алебастр*).⁷¹ Повне повернення до давніх традицій уже неможливе, бо деякі західноєвропейські форми надто вже закріпились (як *Біблія*, *бібліотека*), але принаймні можна підтримувати це часткове повернення, яке здійснено в УРСР після 1933 року.

У правописі груп "ненаголошене *i* + йота + голосна" у чужомовних словах харківський правопис не пішов за вимовою, яка здебільшого усуває *i* з таких сполучень (напр., за Зілінським *iewanhetije*, *geografija*, хоч, з другого боку, *hičena*, а навіть *hierogl'ifų*, без йоти).⁷² У грецькій вимові "i + голосна" без проміжної йоти було давньою нормою.⁷³ Для слов'ян така вимова була неможлива, тому, напр., грецьке *δῆαος* дістало в церковнослов'янській мові інтервокалічну йоту: *диіакъ*.⁷⁴ Але в українській і те було неприродне, тому, напр., у 1359 році бачимо форму з елімінацією *i* (*дьякъ*), а в 1444 році записана вже форма *і* з усуненням йоти (*дякъ*).⁷⁵ Вибираючи отже писання типу *матеріал*, харківський

69. *Укр. пр.*, Харків, стор. 65.

70. *Лексикон славенороський*, стор. 178, 243, 174, 189, 191.

71. *Укр. літ. вимова; Українська радянська енциклопедія*, т. 2 (Київ: АН УРСР, 1960) — (*Вахх*, але й *Бахус*).

72. Ziŭński, стор. 97, 106.

73. M. Auerbach, M. Golias, *Gramatyka grecka* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1954), стор. 4.

74. Макс Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. 1 (Москва: "Прогресс", 1964) — (*дьяк*).

75. *Словник староукраїнської мови*.

правопис затримався "на ранньоцерковнослов'янському етапі". (Пізніша церковнослов'янщина дуже часто механічно наслідувала грецький правопис, напр., у Беринди *діаконь* за грецьким *διάκονος* пор. також уже цитовані *Аравія*, *Вівліа*, *вівліоѠика*). Тільки в деяких випадках правопис дійшов даліше — "до етапу ранньосередньоукраїнського", т. т. без *i* (напр., у слові *кар'єра*). На перешкоді в послідовній розв'язці питання "на ранньоцерковнослов'янському етапі" (т. т. з "*i* + йота") стала харків'янам нестача буков, тому групу "*i* + йота + о" звелили вони писати "на етапі старогрецькому", т. т. без йоти після *i* (напр., *аксіома* і т. п.). Справу могло було розв'язати запозичення *ѣ* з російської абетки, але ніхто не зважився на такий непатріотичний учинок (хоч о. Йосип Левицький уживав цієї російської букви вже в своїй галицькій граматиці з 1834 року⁷⁶). Пропуск йотації перед о порушив щільний морфологічний зв'язок між такими словами як *нація* (*нації*, *націю*, *націє*, *націй* і т. д.) та *національний*. Удобавок усього харківський правопис залишив таку нейотовану форму як *Кіу-Сіу*. Видно, в Харкові не було японістів, отже вирішено справу по лінії найменшого опору — за російським зразком.

У передачі чужомовного *i* не перед йотою і не на початку слова харківський правопис прийняв "штучне правило, механічно перенесене з польського правопису, бо для нього немає виправдання в українській фонетиці, для якої найкраще було б писати скрізь *и*", як каже Василь Чапленко.⁷⁷ Мова тут, звичайно, про т. зв. правило дев'ятки. Хоч правило дев'ятки стосувалося також суфіксів *-іст/-ист* та *-ізм/-изм* при слов'янських пнях (*службіст*, *боротьбізм*, *боротьбіст*, *більшовізм*⁷⁸), сучасна практика в УРСР наблизилася такі слова до дійсної, а не вдуманій, української фонетики (*службист*, *боротьбист*, *боротьбизм*, *більшовизм*⁷⁹). Ми вже мали нагоду писати про стихійний відхід еміграційної практики від правила дев'ятки.⁸⁰ Те саме діється в УРСР. Напр., Алла Коваль⁸¹ перестерігає перед вимовою *комунистичний*, *філо-*

76. Юсифъ Левицькій, *Грамматика языка руского въ Галициі*, Перемышль, 1834.

77. Чапленко, стор. 425 (пор. також стор. 354).

78. *Укр. пр.*, Харків, стор. 67; Голоскевич.

79. *Українсько-російський словник* під ред. І. М. Кириченка, т. 1, 5 (Київ: АН УРСР, 1953, 1962); *Укр. рад. енциклопедія*, т. 2, 1960.

80. Струмінський, стор. 99.

81. Про її ролу в управлінні українською мовою в УРСР, подібну до ролі славнозвісного Білодіда, писав Микола Холодний у вірші "Мова": "Ти для мене — розбиті ночви, / що й спалити їх не жаль; / Білодідові в тебе очі, / зуби Алли Коваль" (Микола Холодний, "Поезії", *Сучасність*, 1968, н-р 12, стор. 65).

логічний, економічний і т. п.⁸² Навіть мовознавці відходять від правила дев'ятки (напр., *словакизми, тюркизми* у Федота Жилка, *литуанізми* у *Словнику староукраїнської мови* XIV – XV ст.⁸³).

Якщо вже українська мова мусить жити з правилом дев'ятки, то було б краще, якби воно стосувалось і до географічних назв, щоб бодай назви з сакраментальними дев'ятьма буквами врятувати від фонетичної вандалізації (типу *Вашінгтон*).

У параграфі про передачу чужомовних сполучень двох голосних (оє і т. п.) автори харківського правопису зовсім недоречно згадали як про сповідні винятки *проект* і *реєстр*.⁸⁴ Ніяких бівокалічних сполучень тут у мовах-джерелах нема (латинське *projectum* і польське *rejestr*). Щодо першого слова автори були явно в полоні російської вимови *прое́кт*.

У питанні про передачу грецького *ἦτα* автори правопису виявили подібні прогалини в історично-філологічній освіті, як у справі *βῆτα*. "В словах новозапозичених із Заходу передаємо (*ἦ*) через *е*", після чого м. ін. приклади *бібліоте́ка* і *Ате́ни*.⁸⁵ Їм можна протиставити *βιβλιοθήκη* і *Αθήναι* у Беринди.⁸⁶ Якби галичани мали більший вплив на харківський правопис, може врятували б хоч своє *апті́ка* (засвідчене вже в галичанина Лаврентія Зизанія в 1596 році⁸⁷), але в Голоскевича бачимо тільки *апте́ка*, подібно як і в теперішній практиці в УРСР.

Постанова про передачу англійського *и* в зачиненому складі через *е* надто механічна. Вона відповідає прикладові *Бернс*, але недоречна в прикладі *Де́фферін*.⁸⁸ Мало б бути *Да́фферін*.

Подаючи німецьке *Ляйпціг*,⁸⁹ правопис зігнував українське *Липськ* (напр., засвідчене у Білецького-Носенка в 1843 році), а наводячи *бурмістер*,⁹⁰ автори залишили поза увагою більш українське *бурмистер* (напр., у словнику Грінченка).

Неясно зформульовано виняття з правил про апостроф таких слов'янських прізвищ як *Вяльцева*, *Пясецький* (проти *Зінов'єв*,

82. Алла П. Коваль, *Культура української мови* (Київ: "Наукова думка", 1966), стор. 126.

83. Федот Т. Жилко, *Нариси з діалектології української мови* (Київ: "Радянська школа", 1966), стор. 137; *Словник староукраїнської мови*, стор. 4.

84. *Укр. пр.*, Харків, стор. 67.

85. *Там само*.

86. *Лексикон славенороський*, стор. 243, 173.

87. Jaroslav Bohdan Rudnyč'kyj, *An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language* pt. 1, (Winnipeg: UVAN, 1962).

88. *Укр. пр.*, Харків, стор. 68.

89. *Там само*, стор. 69.

90. *Там само*,

напр., з апострофом).⁹¹ Справа ясніше викладена в київському правописі: йдеться про те, чи в мові-джерелі вимовляється йота, чи ні.⁹²

Приклад *Їречек (їречка)*⁹³ вказує на відмінювальність західньо-слов'янського наростка *-ек* за зразком українського *-ок*, але виразно такої вказівки не сформульовано.

Приклад *Грибоедов* суперечить поданому раніше правилу про передачу російського *г* українським *г*.⁹⁴

У географічних назвах України правопис накидав західньо-українським назвам невластивий їм наросток *-ське (-цьке)*, замість споконвічного *-ськ (-цьк)*: *Пинське, Луцьке*.⁹⁵ Подібну псевдоукраїнізацію західньої України (*medice, cura te ipsum*) продовжувано після 1944-45 років, перетворюючи *Мукачево, Берегово* на *Мукачеве, Берегове* і т. п.

Хоч у 1929 році Польща вже була 11 років вільна від чужих займанців, для харківських мовознавців *Augustów, Ciechanów, Gielniów* ще далі лежали в Російській імперії і писалися відповідно: *Августов, Цеханов, Гельньов*.⁹⁶ Подібно білоруський *Нясвіж*, що тоді належав до Польщі (по-польськи *Nieśwież*), попав до правопису в російській формі *Несвіж*⁹⁷ (Голоскевич навіть зазначив: російське місто), хоч найприродніше на Україні писати *Несвіж*, бо тут навіть у білоруській мові вимова українська. Так воно і пишеться тепер в УРСР.⁹⁸

Харків'яни більше переймалися російською морфологією, ніж українською, яка не допускає м'яких губних (окрім позиції перед *л*). Звідси в правописі такі дивовижі, як *Обь*, яке треба відмінювати *Об'ю* і т. п.⁹⁹ Навіть Керч на Криму, який 11 років раніше визнав над собою зверхність гетьмана України, писався в Харкові *Керчь* (з неможливим в українській морфології кінцевим *-чь*). Треба сказати, що тут київський правопис більш український: у ньому *Об, Керч* і т. п.¹⁰⁰

У правилах переносу слів автори не згадали про довгі м'які приголосні (типу *т'* у слові *життя*). Київський правопис

91. Там само, стор. 73.

92. Укр. пр., Київ, стор. 126.

93. Укр. пр., Харків, стор. 74.

94. Там само.

95. Там само, стор. 76.

96. Там само.

97. Там само, стор. 77.

98. Укр. рад. енциклопедія, т. 1, 1959, мапа між стор. 572 і 573.

99. Укр. пр., Харків, стор. 77.

100. Укр. пр., Київ, стор. 132.

допускає штучне розривання цього звука,¹⁰¹ з чим трудно погодитись.

Зовсім забуто в харківському правописі про писання великої і малої букв. Цей недогляд надолужує правопис Пантелеймона Ковалева 1977 року.¹⁰²

У своїй термінології автори харківського правопису виявили більшу прихильність до польсько-західноєвропейської традиції, ніж до церковнослов'янської і візантійської, напр., *альфавет* і *літера*, замість *алфавит* і *буква*. У цьому (як і в ставленні до передачі різних грецьких звуків) можна бачити характеристичний для українських народників брак пошани до візантійсько-церковнослов'янської спадщини княжої доби і православного відродження XVI - XVIII ст. З другого боку, діяло, вочевидь, бажання відштовхнутись якомога далі від російської мови, навіть зі шкодою для власних традицій (*cutting off one's nose to spite one's face*).

Думаємо, що назрів час нарешті перевидати на еміграції *Український правопис* із Харкова як підставу до дальших дискусій над упорядкуванням української мови. Чи вирине з них якесь узгоджене рішення, це інше питання. Якщо вірити Липинському, не вирине, бо така вже вдача українців. "Ставши навіть усі до одного комуністами чи некомуністами, православними чи католиками, 'українцями', 'русскими' чи 'поляками', ми знов поділимося зараз у поглядах, наприклад, на правопис або на астрономію, і будемо між собою битися тим завзятіше, чим більше будемо переконані, що одинока причина наших непорозумінь лежить власне в правописі або астрономії".¹⁰³

Але, на щастя, про правопис вирішували звичайно не дискусії, а авторитети (патріархів і рабинів, окремих граматистів і словників, учених товариств, державних органів) і ринкова ситуація (працьовитість певних писарів, а потім друкарів і видавців, масовість і популярність певних рукописів, а потім друків і т. п.). Якщо знайдеться хтось працьовитий, грошовитий, підприємливий і відважний (покористуватися позитивним надбанням правописної практики в УРСР після 1933 року), хто видасть такий кодекс правописно-граматичних правил і такий словник, що стануть кінцевими для кожної української школи, редакції і поодинокі пишучої людини на еміграції, тоді справу вирішить він, а не дискусанти. Але поки нема між нами нових Кулішів, Желехівських і Голоскевичів, не залишається нічого ліпшого, як дискутувати. *Discutez, discutez, il en restera toujours quelque chose.*

101. Там само, стор. 63.

102. Ковалів, стор. 40-42.

103. Вячеслав Липинський, *Листи до братів хліборобів* (Відень, 1926), стор. 426.

Вступаючи в новий сезон

(РЕФЛЕКСІЇ НАД ЧОТИРМА ОГолошеннями)*

Перше. Головний диригент Київського театру опери й балету ім. Т. Шевченка обіцяє почати новий сезон 1978-79 років оперою Георгія Майбороди *Ярослав Мудрий* (лібретто за твором драматурга Івана Кочерги). Далі він обіцяє відразу розпочати працю над підготовкою до наступних гастролів театру в Іспанії та Португалії, а до кінця сезону обіцяє дати прем'єри *Пікової дами* П. Чайковського та *Катерини Ізмайлової* Д. Шостаковича.

Друге. Директор Харківського українського музично-драматичного театру ім. Шевченка М. Солодовников обіцяє поставити п'єсу *Мої надії* М. Шатрова (режисер — заслужений артист РРФСР В. Цветков) та п'єсу білоруського драматурга О. Петрашкевича *Викрали кодекс* (режисер—нар. артист УРСР О. Барсеган). Також проголошує, що для відзначення ювілею Г. Квітки-Основ'яненка йтимуть на сцені театру *Шельменко-денщик* та *Сватання на Гончарівці*.

Третє. Заслужений працівник культури УРСР, директор Київського театру оперети Є. Колганов пригадує, що їхня вистава *Товариш Любов* (за п'єсою К. Треньова, композитор — В. Ільїн, лібретто — Ю. Рибчинський) одержала республіканську комсомольську премію. На відкриття сезону має йти *Лівша* за твором М. Лескова, а тепер театр працює над виставою *Місто на зорі* за О. Арбузовим (ставить її головний режисер театру В. Бегма) і над *Циганською любов'ю* І. Кальмана.

Четверте. Т. Микитка, головний диригент Донецького театру опери й балету, повідомляє про закінчення гастролів у Чернігові і про відкриття сезону оперою М. Римського-Корсакова *Царева наречена*. Далі зазначає, що в поточному сезоні підуть: балет С. Прокофєва *Ромео і Джульєта* та опери *Андре Шеньє* У. Джордано й *Орфей і Евридіка* Х. В. Глюка (остання буде здійсне-

*Культура і життя, ч. 70, 31 серпня 1978.

на в творчій співпраці митців Східньої Німеччини, Болгарії та Чехо-Словаччини).

Рефлексія перша. Георгій Майборода тепер чоловічий український композитор, а Іван Кочерга таки один з п'ятьох основних українських драматургів 20-их та 30-их років поруч М. Куліша, Я. Мамонтова, І. Микитенка та О. Корнійчука. Його *Ярослав Мудрий* (1946) має свої безсумнівні літературні вартості, дарма що автор намагався пропагувати під тиском єдність Київського та Новгородського князівств через образ монаха-художника Микиту, який змагає до розгортання дружби поміж ними мирним шляхом. Сам образ Ярослава яскраво змальований у суперечностях поміж суб'єктивними бажаннями й об'єктивними конечностями, що змушують його вийняти меч з піхов, замість віддатися мирним справам. Удалося Кочерзі і прихильно показати ролі церковних чинників, що відповідало історичній дійсності того часу. Сильний лірико-романтичний елемент надає драмі барв. І, нарешті, в *Ярославі Мудрому* драматург досягнув стрункого внутрішнього зв'язку поміж словеснообразними засобами, композицією, сюжетом і характерами героїв, що визначає гармонію змісту і форми. Кожний троп драматурга — метафори, епітети, порівняння — прості, ясні і дохідливі. Якщо лібретистові опери Г. Майбороди вдалося гармонізувати зміст і форму з музикою, то тоді, мабуть, слова покійного Максима Рильського мають підставу, що цей твір може бути "проєкцією минулого в сучасне".*

Обіцянка про гастролі Київського театру опери в Іспанії та Португалії дуже цікава. Лише виникають поважні сумніви. Чи не трапиться таке, як 1956 року, коли через радіо передавали до Парижу з київської опери *Руслана і Людмилу* М. Глинки... українською мовою? Чи не повезе київська опера на Піренеї твори лише російських композиторів, а омине українські? Або повезе такі твори, що в порівнянні до російських будуть виглядати меншевартісними? Одне з певністю можна сказати, що київська опера може повезти *Запорожця за Дунаєм* С. Гулака-Артемовського, щоб сотий раз вражати чужинців українським фолкльором (піснями чи танцями), але не повезе ані *Захара Беркута* Б. Лятошинського (оперу вагнерівського пляну), ані *Думи чорноморської* Б. Яновського. Сумнівно, чи й повезе навіть сучасника — Г. Майбороду...

Повідомлення про виставу-прем'єри *Пікової дами* П. Чайковського не є жадною оригінальною подією... Рідко коли сезон київської опери обходився без неї. Цікавіша вже вістка про

*Н. М. Андріянова, *Іван Кочерга* (ДВХЛ: Київ, 1963), стор. 80.

прем'єру *Катерини Ізмайлової* Д. Шостаковича. Але, це не є оригінальна версія опери цього композитора. Це виправлена версія 1963 року, а оригінальна партитура 1932 року (виставлена 1934 року), може, вже не існує і в архіві композитора, бо знята була з репертуару і сильно розкритикована за ...еротику. Вражає, що дві прем'єри російських опер і лише одна українська... І це в головному оперовому театрі України!

Рефлексія друга. Виглядає так, що Харківський драматичний театр ім. Шевченка (колишній "Березіль") обернувся тепер на театр ..."музично-драматичний", тобто йому надано форму старого побутово-етнографічного театру XIX століття, доби корифеїв... Чому в РРФСР не переходять на таку форму навіть провінційні театри, а на Україні вже на сьогодні чисто драматичних не лишилося? Коли йти далі, коли навіть колега харківського... музично-драматичного Київський театр ім. Франка ставить *Майську ніч* за Гоголем, то це яскраве свідчення. У тій виставі п'яний Каленик вибігає за куліси, закривши рота рукою. Промовистий деталь! Чи це не "дражніння хахла", як то мало місце в часах XIX-го сторіччя?!

Присутність режисера іншої національності в українському театрі — чинник русифікації. Якщо зазначається, що п'єсу російського драматурга *Мої надії* Михайла Шатрова ставить у Харківському музично-драматичному театрі росіянин В. Цветков, а п'єсу білоруського драматурга Олександра Петрашкевича *Без кодексу* вірменин О. Барсегян, це означає, що вони будуть вести всі проби російською мовою, а від цього сценічна мова акторів Харківського... музично-драматичного театру ніяк не поліпшиться, а тільки погіршиться!

Шельменко-денщик і *Сватання на Гончарівці* Квітки-Основ'яненка в цьому театрі! Аж дві п'єси, навіть для відзначення ювілею цього драматурга! І саме для такої події вибрано *Сватання на Гончарівці*. Це зроблено з розмислом, щоб знову й знову показати комплекс меншевартісного "хахла"! І це рівно через 50 років, коли зі сцени цього ж театру лунали слова М. Куліша в *Народньому Малахії* та *Мині Мазайлі*, де засуджувалася інертність малоросіяинства і російський шовінізм!

Рефлексія третя. Клясична драма "соцреалізму" *Любов Ярова* російського драматурга К. Треньова, де гуманні почуття відсунуті на останнє місце політичною доктриною (жінка-комуністка видає чоловіка-білого офіцера) — всім відома. Без цієї теми не може існувати там і сучасна драматургія. Найкращий приклад — п'єса О. Левади *Перстень з діамантом*, де жінка-партієць покидає безпартійного-чоловіка за те, що той "хоче жити, а не жебракувати".

У репертуарі Київської оперети зазначені *Лівша* за твором М.

Лескова та *Місто на зорі* за драмою О. Арбузова. Звичайно, твір Лескова надається для інсценізації. Ще 1925 року це зробив з успіхом для МХАТ 2 Євген Замятін (*Блоха*), вирішивши її в пляні яскравої буфонати й гротеску. Але таке тлумачення тепер засуджується в Радянському Союзі. Знаючи захоплення побутовими явищами в театрі, сучасна інтерпретація *Лівши* саме буде показувати й прославляти побут народніх героїв російського фольклору. Як відомо, *Місто на зорі* було підставою для драми Арбузова *Іркутська історія*, де етика й мораль героїв поєднана з їх громадським ентузіазмом на будові Ангари. Про проблему створення "слуги суспільства" в театрі треба постійно нагадувати. Отож, минулого сезону була поставлена вистава в Київській опереті *Товариш Любов*, а тепер *Місто на зорі*.

Укінці театр Київської оперети передбачає поставити й *Циганську любов* І. Кальмана. Це, так би мовити, "касова вистава", де зголоднілий за клясикою глядач шукатиме відпруження. Але виникає одне питання при перегляді репертуару Київської оперети: де ж поділися українські прем'єри? Їх немає!

Рефлексія четверта. Відомо, що Донецький театр опери й балету дає оперові вистави російською мовою. Гастролювати цей театр не поїхав до Калуги чи Орла, а до Чернігова з метою русифікації. Крім *Царєвої нареченої*, в його репертуарі три всевітньо відомі твори Глюка, Джордано та Прокофєва. Але це ще не все. Т. Микитка повідомляє про участь чужинецьких митців у поставі опери Глюка *Орфей і Евридіка*. Цими майстрами є режисер Карл Шнайдер зі Східньої Німеччини, балетмайстер — болгарин Георгій Торнєв, сценограф — чех Олдржих Шімачек. Отже, все дано, щоб вистава *Орфея і Евридіки* прозвучала найкраще. Але вкінці одне зауваження: чому такі привілеї не надано київському оперовому театрові? Чи не тому, що вистава українською мовою несумісна зі співпрацею чужинецьких майстрів? Чому російська вистава може співпрацювати з чужинецькими майстрами, а українська ні? Відповідь на це не лишає сумніву: "хохлам не полагается ходить в князях". Українська вистава може лише існувати як етнографічно-побутовий додаток до російської...

Валеріян Ревуцький

Мистецька колекція Сумиків у Нью-Йорку

Огляд колекцій українського мистецтва є передусім нагодою поінформувати читачів про склад та характер важливіших наших збірок. Він також знайомить нас з розповсюдженням творів українських мистців як у тих збірках, у яких знаходиться велика кількість праць небагатьох мистців, так і в тих збірках, які включають цікавіші твори великої кількості мистців. Через відсутність універсальних музейних колекцій українського мистецтва, особливо мистецтва 20 ст., тут і на Україні, колекціонери українського мистецтва не тільки підтримують його розвиток, але їхні колекції є також найважливішими місцями скупчення цього мистецтва. Задокументування складу колекцій може допомогти нам у селекції праць до постійних збірок у майбутніх музеях тут і на Україні.

Я вже мала нагоду писати про деякі важливіші колекції в Нью-Йорку, Чикаго та в околицях цих двох міст. Колекція Марії та Августина Сумиків безумовно належить до кращих колекцій українського мистецтва в Америці. Хоч у збірці Сумиків є зразки творів багатьох українських та неукраїнських мистців, вона цінна особливо тим, що включає більшу кількість творів Грищенка, Никифора, а зокрема Архипенка. Саме збірку творів Архипенка (подібно, як велику збірку творів Грищенка в колекції Роми та Іларіона Чолганів) треба вважати найважливішою частиною колекції Сумиків. Значне місце, яке Архипенко займає в світовому мистецтві, надає колекції Сумиків особливого значення.

Збірка 18 творів Архипенка, яка включає скульптурні та нескульптурні праці, безумовно належить до найбільших приватних колекцій цього мистця. Тільки колекція музею в Тель-Авіві має більше (20) праць Архипенка, за інформаціями А. Сумика. Сумики цілеспрямовано набували праці з різних періодів творчості Архипенка з увагою на те, щоб мати репрезентаційний огляд його мистецького розвитку.

Перша скульптура Архипенка, яку Сумики придбали і яка й дала початок їхній колекції в 1953 році, це *Діана* з 1925 року. Ця скульптура захоплює делікатністю, легкістю та лагідністю ліній, що особливо притаманне багатьом абстрактнішим працям мистця. Чутливість, властива абстрактнішим творам Архипенка, помітна також у мармуровій *Замріяній* з 1925 року.

Олександр Архипенко: Навколишках (1909)

*Олександр Архипенко:
Ідуча (1912)*

*Олександр Архипенко:
Діана (1925)*

До раніших скульптур Архипенка в колекції належить *Ідуча* з 1911 та бронза *Навколішках* з 1909 року. А. Сумик мав нагоду говорити з Архипенком про впливи на його ранню творчість, наприклад, про важливе питання впливів розкопок на Україні, в яких Архипенко брав участь. Він твердить, що, за словами самого мистця, деякі із знайдених скульптур мали вплив на розвиток його творчості. У *Навколішках* можна бачити споріднення з скульптурами розкопок на Україні.

Одна з цінніших олій у колекції Сумиків — це кубістична *Сидяча жінка* з 1917 року, в якій виявлені характеристики, що були вже питомі пізнішому кубізму, як це помітно в спрощенні площин. Колекцію доповнюють праці з 30-их років, як ось пастелі *Три царі* та *Жінка навколішках*. В багатьох творах цієї колекції вражає зацікавлення Архипенка такими питомими йому новаторськими засобами, як негативні та позитивні площини (конкейв і конвекс). Інші твори, в яких менше вражають шукання вислову Архипенка, хоч не завжди найуспішніші, все ж таки важливі як зразки багатства зацікавлення мистця. В деяких, наприклад, у різьбі на рожевому мarmorі *Вільний ескіз* з 1935 року, можна помітити деяку схематичність ліній, яка також характерична для багатьох, особливо пізніших, праць Архипенка.

До виняткових творів Архипенка належить натуралістичний портрет з часу перебування мистця в Каліфорнії в 1932 році. Ця праця, як і деякі інші, є зразком повороту Архипенка від кубізму до натуралістичного зображення і віддзеркалює проблему виразу мистецької особистості в контексті реалістичних зображень.

Найпізніша праця Архипенка в колекції Сумиків — це бронза *Дві жінки* з 1962 року. В ній, як і в пізніх працях багатьох мистців, помітне вільніше трактування об'єкту.

Сумики також мають мистецькі праці "школи Архипенка" (м. ін., дружини мистця Френціс Грей), які важливі хоч би тому, що вказують на впливовість мистця.

В їхній колекції є також значна збірка (20 праць) Грищенка, в кращих творах якого цікаві площинні розв'язки, питомі раннім працям мистця. В деяких кращих пізніших творах, в яких зображені геометричні форми (в будівлях), можна зауважити стилістичне пов'язання з його ранішими працями. Твори Грищенка, в цій колекції вказують на різниці чутливості мистця, наприклад, між його акварелями та оліями. Це проблема, яку варто б розглянути знавцям мистецтва Грищенка.

У колекції Сумиків є 26 праць Никифора. Колекція також включає праці інших мистців — Василя Кричевського, Мороза, Труша, Мазепи та інших.

Аркадія Оленська-Петришин

”Хто багато дає, з того багато й вимагається”

Čyževs'kyj, Dmytro. A HISTORY OF UKRAINIAN LITERATURE (FROM THE 11th TO THE END OF THE 19th CENTURY). Translated by Dolly Ferguson, Doreen Gorsline, and Ulana Petyk. Edited and with a Foreword by George S. N. Luckyj. Littleton, Colorado: Ukrainian Academic Press, 1975. 681 pp.

Чижевський, Дмитро. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ (ВІД ХІ ДО КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТЬ). Переклад Долі Фергусон, Дорін Горзлін та Уляни Петик. Редакція і передмова Юрія С. Н. Луцького. Літлтон, Колорадо: Українське академічне видавництво, 1975. 681 стор.

Коли взяти під увагу, що в Радянському Союзі, за офіційною схемою викладання східнослов'янських літератур, українська література в англомовних виданнях починається від 16-го століття,¹ то справді мусимо вітати англійський переклад Дмитра Чижевського *Історії української літератури від початків до доби реалізму* (Н. Й., 1956), який вже своїм заголовком *From the 11th to the End of the 19th Century* заперечує це офіційне становище. Дотепер не було такого обширного огляду української літератури англійською мовою. Його попередники² ані обсягом, ані підходом не дорівнюють *Історії* Чижевського. Однак, тому що цей переклад такий важливий, бо він виготовлений перш за все для англомовного світу, мусимо застановитися саме над його мовою та стилем. І тут відразу можемо ствердити, що хоч у загальному переклад самих текстів³ є майстерно зроблений, то

1. Див., наприклад, Je. Shabliovsky, *Ukrainian Literature through the Ages* (Kiev, 1970), 242 стор.

2. Див., С. Manning, *Ukrainian Literature: Studies of the Leading Authors* (1944, передрук: Freeport, N. Y. 1971), 126 стор. та G. Luzn'cky, *Ukrainian Literature within the Framework of World Literature: A Short Outline of Ukrainian Literature from Renaissance to Romanticism* (Philadelphia, 1961), 80 стор.

3. Тут не будемо обговорювати тих перекладів, у яких перекладачі виявляють незнання мови літописів та *Слова о полку Ігореві*. Це було докладно обговорено на сторінках 114 - 116 моєї статті-рецензії у *Східноєвропейському кварталнику* (*East European Quarterly*), том XII, число 1, стор. 111 - 119.

переклад основного тексту *Історії* Чижевського має деякі огріхи.⁴

Перший огріх — це нахил до буквального перекладу, якого наслідком є речення побудовані з англійських слів, але з українською синтаксою, що надзвичайно дивно звучить в англійській мові! Наприклад, стор. 380 (український оригінал Чижевського подаємо в дужках): "In the category of works bearing traits of Classicist style must definitely be placed at least some verses of Ivan Nekraševyč." (стор. 334: До вже згаданих творів з елементами класичного стилю належать без сумніву принайменше деякі вірші о.⁵ Івана Некрашевича), або стор. 585: "Not long ago a new concept, borrowed from the world of fine arts, was developed in German literary history — *Biedermeier*." (стор. 488: В останні десятиліття в німецькій історії літератури оброблено нове поняття, запозичене з образотворчого мистецтва — "бідермаєр".) замість: "Not long ago a new concept — *Biedermeier* — borrowed ... history." Вінцем цього чисто механічного підходу є такі граматично неправильні речення як, наприклад, стор. 498: *For, Ševčenko did not simply paraphrase folk songs [,] he created songs which are folk songs in nature.*" Знов у новому⁶ розділі про реалізм в українській літературі (стор. 588-618) це хіба вже не нахил, а просто незнання в даного перекладача сучасної англійської мови. Наприклад, стор. 591: "The Ukrainian language faced *such* a problem in the post-Romantic period — *how to develop so as to become the language of a 'full-fledged' nation...* ." Це незнання віддзеркалене також у дійсно "штубацьких" граматичних помилках як, наприклад, стор. 599: "*on* (замість: *at*) first glance"; стор. 614: "The *words* of the song ... *is* (замість: *are*) merely M. Slavyns'kyj's translation..." та інші.

Другий не менш важливий огріх — це деякі неточності в перекладі, іноді спричинені незнанням, про що саме йде мова. Тут, окрім прикладів згаданих уже в *Східноєвропейському кварталнику*, маємо на увазі не критичне вживання терміну "*the Chronicle*" як відповідник українському невизначеному термінові "літопис". В англійській науковій літературі "*the Chronicle*" це майже виключно *Повість временних літ* (*The Primary Chronicle*), і тому ніяк не можна його вживати для років 1154 та 1288 (стор. 20), бо маємо в цьому випадку діло з двома зовсім іншими літописами — тобто з Київським літописом 12 століття (для року 1154) та з Галицько-Волинським літописом 13 століття (для року 1288). Подібні похибки можна знайти на стор. 164 - 165 основного тексту.

Знов інші неточності та похибки в перекладі можна відписати хіба на неувагу або недосвід перекладачів. Наприклад, стор. 83: "gave his *properties* (*sic!*) замість *property*, тобто *масток* (Чиж. стор. 85) to the

4. Також не будемо повторювати прикладів, поданих у вищезгаданому кварталнику.

5. Пропущено в англійському перекладі.

6. Новому, бо його немає в українському оригіналі.

poor”; стор. 312: “triščat’ lisy” — це не “the *forecasts* (але: *forests*) crackle”; стор. 383: “Ukrainian landowners” неточно передає термін “українські *дрібні пани*” (Чиж. стор. 336). Кращим відповідником був би термін “Ukrainian *petty gentry*”; стор. 385: перекладом дієслова “šmyhneš” ніяк не може бути “you disappear in a flash”, але “you will disappear...”, бо маємо тут діло з майбутнім часом доконаного виду; стор. 355 (у заголовку розділу): “Ukrainian Baroque Literature against the *Backdrop* (замість: *Background*) of World Literature” (Чиж. стор. 310: Українська бароккова література на *млі* літератури світової); стор. 409: “another classical *conceit*” замість “*genre*” (Чиж. стор. 354: теж клясичний *гатунок*) та інші. Часом переклад “звужує” український оригінал, пропускаючи багато важливого матеріялу. Наприклад, на стор. 111 англійський текст “...King Baldwin, the *Arabs, Western Europeans* and so on” зовсім не відповідає українському оригіналові “...короля Балдуїна, сарацинів (арабів), “фрягів” (західноєвропейців узагалі) тощо” (стор. 110). Цей переклад пропустив не лише назву — сарацини (*Saracens*) — та пояснювальну замітку до неї, що сарацини були арабами, але також староруську загальну назву західноєвропейців “фряги” (*Franks*).⁸ Знов в іншому випадку, в уривку з Котляревського пародії вергілійської *Енеїди* (який не знаходиться в головному тексті) — перекладачі зовсім забули про “тон” цього жанру та передали розмовно-комічне речення “*Makitru oddilyv od pleč*” семантично-неутральним стилем: “He severed his *head* from his *shoulders*” (стор. 388), хоча в англійській мові існує слово “*noodle*”, яке є дуже добрим відповідником “макітри” Котляревського.

Останнім недомаганням англійського видання *Історії* Чижевського — це стосується і до літературних текстів і до основного тексту — є велике число друкарських помилок, пропусків та неправильних переставок. Насамперед це орфографічні похибки в англійській та головно транслітерованій українській мовах, як наприклад (правильна форма слідує в дужках) — стор. 120: *Długosz* (*Długosz*); стор. 190: *Romans* (*Roman* — i.e. of *Halyc*); стор. 443: *curios* (*curious*); стор. 527: *Ukraine* historical epic (*Ukrainian...*); — та українські, стор. 270: *nazvtyjsja* (*nazvatysja*); стор. 354: *oderv’janije* (*oderev’janije*). До речі, перекладом цього слова не повинно було бути “will become wooden” (стор. 355), а “will stiffen” (про стан тіла, коли настає смерть); стор. 387: *nalakaže* (*naljakaže*); стор. 389: *idykiv* (*indykiv*); стор. 390: *nevhomonnyu* (*nevhomonnyj*); стор. 470: *rozkonyt’* (*rozhonyt’*); стор. 502: *rozrujnje* (*rozrujnije*); стор. 503: *litys’* (*ditys’*); стор. 543: *jaho* (*joho*) та інші. До вищезгаданих пропусків нале-

7. Українські приклади в цьому виданні подані в транслітерації.

8. Специфічно термін *фряги* (старорусь. однина *фрягь*, множина *фрязи* або *фрягове*) вживався також у значенні “італійці”. В загальному значенні, однак, це староруська назва “франків”. Пор. старорусь. *фряжьское серебро* “*fränkisches Silber*” — тобто “срібло франків”. М. Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, Band 3 (Heidelberg, 1958), стор. 219.

жать — стор. 499: формула колядкового риму "10а, 10а, 10в, 10в" (в українському оригіналі на стор. 425); стор. 50: не подано, що хроніка Манасії (*Chronicle of Constantine Manassius*) прийшла до східних слов'ян з Болгарії (ориг., стор. 54) та стор. 59 (про переклад роману *Варлаам та Іоасаф*): у фразі "in the Ukrainian text of 1634" (в оригіналі: 1637, стор. 63), пропущено слова "Church-Slavonic". Отже — "in the Ukrainian-Church Slavonic edition..." (оригінал: українсько-слов'янське видання...), а не так як у перекладі. Знову до вищезгаданих "переставок" можна зачислити не лише такі очевидні приклади, як на стор. 503: *plakta'* замість *plakat'*, або на стор. 509: *t'um* замість *t'mu*, але також зовсім незрозуміле вживання родового відмінка *Galič - Volincja* замість називного *Galič - Volinec'* в англійському реченні (стор. 187). Адже англійська мова не має іменникових закінчень!

А читача цієї рецензії може виринути питання: чому перелічувати негативи перекладу, а не його позитиви? Наважуся відповісти на це словами проф. Ю. Шереха з його рецензії на українське видання *Історії Чижевського*: "Це тому, що книжка Чижевського [у цьому випадку її переклад] не потребує компліментів... Хто багато дає, з того багато й вимагається".⁹ До речі, критичні замітки та зауваги Шереха до українського видання в основному стосуються також до англійського перекладу, хоча в перекладі є і деякі зміни. Чи не під впливом саме його твердження, що Іван Вишенський "більше епігон старого орнаментального візантизму, ніж представник Ренесансу чи Реформації",¹⁰ перенесено Вишенського, хоча не послідовно,¹¹ з розділу про Ренесанс та Реформацію (українське вид. стор. 232 - 241) до розділу про Барокко (анг. вид. стор. 263 - 274), якого стиль нагадає цей орнаментальний візантизм? Якщо так, то шкода, що подібних змін, запропонованих Шерехом, не запроваджено більше.

Юрій Перфецький

9. Ю. Шерех, "На ристованнях історії літератури", *Українська літературна газета*, Мюнхен, 1956, рік II, ч. 6 (12), стор. 2.

10. Там само.

11. Див. згадану статтю-рецензію в *Східноєвропейському кварталнику*, стор. 117.

З міжнародної преси

Президент Картер виступив 20 вересня ц. р. з промовою на з'їзді членів американської профспілки сталеварів у місті Атлантік Сіті (США). Того дня Картер зустрівся з ген. Петром Григоренком, який був запрошеним промовцем на тому ж з'їзді. У розмові з Григоренком президент Картер запевнив його, що "він не зменшить своєї підтримки питанню людських прав за залізною заслоною, всупереч погрозам Кремлю не встрявати в справи внутрішнього характеру СРСР" (*Стар-Леджер*, Ньюарк, Нью-Джерсі, від 21 вересня ц. р.). Кореспондент газети Дж. Вірт відмітив, що це тільки вдруге за час свого урядування Картер зустрівся з членом руху опору (Владимір Буковський зустрічався з Картером минулого року). Григоренко подякував Картерові за його підтримку людських прав, на що одержав відповідь: "Ви зробили в цій справі більше, ніж я... Я вітаю вас у цій країні...". Григоренко звернувся до Картера із закликом не забувати про членів руху опору в Україні та в інших республіках СРСР, бо "такі зустрічі допомагають скріпити моральну силу тих, які обстоюють людські права в Радянському Союзі". Перекладачем розмови між Григоренком і Картером був Роман Купчинський, член нью-йоркського Комітету оборони радянських політичних в'язнів.

У своїй промові на з'їзді сталеварів Григоренко назвав радянських робітників "цілковито безпомічними" супроти контролю профспілок владою. "Вони не в силі відстояти натиск комуністичної бюрократії і не можуть боронити свої людські й суспільні права".

У газеті *Франкфуртер Альгемайне Цайтунг* (Зах. Німеччина) від 5/6 вересня ц. р. появилися дві вістки про смерть митрополита Ленінграду й Новгороду Нікодіма, голови церковного відділу зовнішніх зв'язків Російської Православної Церкви, який помер під час авденції у Папи Івана Павла I. Газета подала, що одною з найбільших перешкод у зближенні між Ватиканом і московським патріархатом є Українська Католицька Церква східного обряду, на чолі якої стоїть "митрополит, кардинал Йосиф Сліпий, архієпископ Львова. Йому 86 літ і він мешкає у Ватикані в умовах екзилу".

Російський місячник *Религія и атеизм в СССР*, що появляється в Мюнхені (Зах. Німеччина), помістив на повну сторінку свого липневого

числа ц. р. біографію о. Василя Романюка, разом з його фотографією. У числі поміщено три листи о. Романюка: звернення до Папи Павла VI, звернення до митрополита Мстислава (українською мовою) та відкритий лист до президента Картера. Місячник видрукував також матеріали до справи оборони Александра Подрабінека, навіть нові приклади топтання релігійних прав у СРСР, помістив листи у справі оборони Семйона Глузмана та про стан релігійного життя в СРСР. Число кінчається зверненням чотирьох членів московського Християнського комітету оборони прав віруючих у СРСР, адресоване константинопільському Патріярхові Димитрію I, з датою 11 квітня ц. р.

■

Австралійська газета *Ейдж* від 21 червня ц. р. повідомила про судовий процес над Левком Лук'яненком. Кореспондент газети інформує про звернення австралійської української громади до свого федерального уряду зробити всі можливі заходи, щоб звільнити Лук'яненка. Союз українців у Вікторії вимагав у телеграмі до міністра закордонних справ підтримати бойкот Олімпійських ігор 1980 року в Москві на знак протесту проти судів над членами руху опору в СРСР.

■

Західньонімецький щоденник *Франкфуртер Альгемайне Цайтунг* помістив 28 серпня ц. р. два короткі репортажі про намагання кримських татар повернутися на рідні землі. Як відомо, Сталін обвинуватив татар у співпраці з нацистами під час Другої світової війни і велів їх усіх вивезти до Узбекистану. У результаті нелюдських обставин транспорту і нового місця поселення, померла половина всього татарського населення. Хоч радянська влада відкликала 1967 року закид коляборації, але дозвіл на повернення до Криму надала тільки членам 1600 родин. Як пише згадана газета, "тверда сталінська постава Москви супроти засланих татар виявляє небезпеку, яку вона вбачає в розвитку вибухового матеріалу народних і расових проблем свого величезного району".

■

Про 28 Конгрес "Церкви в потребі", який проходив у місті Кенігштайн у Таунусі (Зах. Німеччина), звітувала газета *Франкфуртер Альгемайне Цайтунг* від 24 липня ц. р. Учасники слухали доповідей про стан церков у СРСР та в сателітних країнах. У наслідок підписаного три роки тому Загального договору в Гельсінкі, прорежимні церковні діячі згаданих країн дійшли до висновку, що цей договір може перекреслити їхні пляни. Тому вони взяли за поспішне придушення релігійного життя своїх віруючих, що вже позначилося на віруючих найсуворіше в

СРСР, а найменше в Польщі. Новаторством у цьому процесі виявилось розбиття церков зсередини, де проходить успішно підпорядкування владі єпископату і духовенства, яких позбавляють їхнього канонічного права. "Як тільки якийсь єпископ відірветься з-під їхнього контролю, його піддають цькуванню... Число священників, які співпрацюють з владою, зросло за останні роки. У нагороду їм обіцяють більші парафії... у випадку відмови їм грозить знеславлення... Уже можна спостерегти прірву між священниками, яким влада платить, і між т. зв. 'християнами катакомб'". У найгірших обставинах перебувають церкви в Радянському Союзі і в Чехо-Словаччині, бо влада втручається вже в навчання семінаристів. Згадуючи становище в Україні, репортерка газети Ангеля Наккен пише, що "провідні урядові кола жаліють, що загнали католиків східного обряду в підпілля... Офіційно зліквідована в 1946 році греко-католицька церква Західної України далі існує всупереч забороні, а влада втратила контроль над церквою в підпіллі... Священники цієї церкви стали 'мандрівними проповідниками'... Вони приїжджають таємно на свої рідні землі, опікуються розкиненими громадами і наражуються на переслідування..."

Ще одного члена руху опору в СРСР засудила радянська влада, за повідомленнями *Балтімор Сан*, *Вашінгтон Пост* і *Крішчівен Саснс Монітор* (всі від 16 серпня ц.р.). Суд над Александром Подрабінеком, що проходив у місті Електросталь недалеко Москви, після одного дня процесуального засідання назначив йому вирок 5 років заслання за "антирадянську пропаганду". Як відомо, Подрабінек зібрав матеріали, в яких розкрив зловживання радянської влади психіатрією, що спричинилося великою мірою до засуду СРСР під час світового психіатричного конгресу минулого року в Гонолюлю (США). Подрабінек співпрацював з членами Московської гельсінкської групи. Його заарештували під час процесу над головою групи Юрієм Орловим, коли він відмовився свідчити проти Орлова.

Нью-йоркська газета *Ньюз Ворлд* помістила дві короткі вістки 21 вересня ц. р. У першій йде мова про публічну промову Папи Івана Павла I, в якій він остерігав римокатоликів від співпраці з комуністами та закликав їх, щоб вони не шукали спасіння "там, де Ленін знаходиться". У другій вістці звітується про відкритий лист семерох політичних в'язнів у СРСР президентові Картерові з похвалою його політики оборони людських прав. У листі, копії якого показали західнім кореспондентам члени Московської гельсінкської групи, неназвані автори перестерігають Захід перед радянським зростаючим впливом.

Юрій Маївський

З життя українців у світі

У журналі *Дружно вперед*, Пряшів (Словаччина), за липень 1978, появилася стаття Мирослава Сополіги п. н. "За збереження народної архітектури", в якій автор звітує про перебіг міжнародної конференції Організації музеїв під відкритим небом. Конференція відбулася заходами польського Міністерства культури та мистецтва в співпраці з Урядом музеїв та охорони пам'яток від 27 до 30 травня ц. р. з нагоди 20-ої річниці заснування найбільшого польського Музею народної архітектури в Сяноці. Окремо про цей музей доповідав його директор Є. Чайковський, відмітивши, що в музеї є 90 об'єктів народної архітектури, які представляють 5 етнічних груп, між ними українських лемків і бойків. Стаття Сополіги прикрашена чотирьома фотографіями архітектурних пам'яток Сяноцького музею. Ф. Рейнфусс, дослідник лемківської та бойківської культур, читав на конференції доповідь про способи показу традиційних сільсько-господарських занять та народних промыслів в експозиціях спеціалізованих музеїв під відкритим небом.

Недалеко на схід від міста Едмонтону (Канада) відкрито для відвідувачів Село української культурної спадщини, яким завідує уряд провінції Алберта за допомогою членів Дорадчої ради. У селі, яке ще в стадії розвитку (основане 1975 року), експонуються під відкритим небом елементи української спадщини малого сільсько-міського поселення жителів цієї степової провінції в період від 1891 до 1920 рр. До експонатів належать будинки типічного села-містечка тих часів, разом з українськими елементами, такими як українська церква, народний дім, школа тощо.

Польський тижневик *Вядомосці*, який виходить у Лондоні (Англія), помістив 16 липня ц. р. статтю Юзефа Лободовського, польського критика, перекладача й поета, п. н. "Дві розстріляні поетеси", в якій автор розповів про творчість і трагічну смерть Ладі Могилянської й Олени Теліги, разом з перекладами деяких їхніх віршів. Стаття й переклади займають усю першу сторінку газети.

480 членів Міжнародної федерації модерних мов і літератур відбули свій 14-ий конгрес в Екс-ан-Прованс (Франція) від 28 серпня до 2 вересня ц. р. Федерація відзначала на цьому конгресі 50-річчя свого існування.

Наукові сесії проходили в формі комітетів, на одному з яких учасники зосередилися на темі "Слов'янський світ". Тут виступали з доповідями В. Костюк ("Іван Франко і питання визволення українського народу, 1875 - 1900") та О. Вітошинська ("Жидівське питання в творах І. Франка"). У конференції брали участь мовознавці, критики і соціологи з 40 країн світу, включно з сателітними країнами, але не було науковців з Радянського Союзу.

Цього літа появилися дві книжки у виданні Наукового Товариства ім. Шевченка із серії *Записки НТШ*. Перша з них — це праця В. Лева п. н. *Богдан Лепкий (Записки НТШ ч. 193, 1978, стор. 400)*, а друга має назву *Михайло Грушевський, статті, спогади, документи і коментарі (Записки НТШ ч. 194, 1978, стор. 236, за редакцією М. Стахова)*. Книжка Лева розглядає життя і творчість Лепкого. Друга публікація є збірною роботою ряду науковців про Грушевського, яку видано для відзначення 110 роковин з дня його народження.

16 та 17 вересня ц. р. Окружний комітет відділів Українського Народного Союзу (УНС) міста Чикаго (США) відзначив публічним панелем та бенкетом ювілейні дати появи УНСоюзівських періодиків: 85-річчя щоденника *Свобода*, 45-річчя англomовного *Українського тижневика* та 25-річчя дитячого журналу *Веселка*.

УНС нагородив 94 студентів стипендіями для студій під час шкільного 1978 - 1979 року. Цьогорічна сума всіх стипендій досягла 16,800 доларів, з чого призначено по 700, 500 і 400 доларів трьом студентам, по 300 дол. — 9-ом, по 200 дол. — 43-ом і по 100 дол. — 39 студентам. Прохання про одержання стипендій подали 146 осіб з Канади і США; між нагородженими є 50 студенток і 44 студентів. УНС почав надавати стипендії від ранніх років свого існування.

Від 1 до 4 вересня ц. р. проходила в Ашфордї (США) 33-тя конвенція Об'єднання Українських Євангельсько-Баптистських Церков. У конвенції, яка проходила під гаслом "Христос — невмирущий ідеал", брали участь делегати й гості Об'єднання зі США, Канади, Англії й інших країн. Усіма сесіями проводив голова Об'єднання пастор Володимир Домашовець. Він відзначив промовою 60-річчя Першого всеукраїнського з'їзду баптистів, який проходив у Києві від 1 до 8 жовтня 1918 року. Учасники прослухали також ряд промов на релігійні теми, брали участь у семінарах та ухвалили резолюції, в одній з яких домагалися звільнення пастора Георгія П. Вінса, Левка Лук'яненка, Йосипа Бондаренка й інших в'язнів.

■

Члени Союзу українських студентів Канади (СУСК) відбули свій 19 конгрес у Вінніпезі в приміщеннях Манітобського університету 24 - 27 серпня ц. р. На конгрес, який також відзначав 25-ту річницю існування СУСК, прибули делегати студентських клубів із численних канадських міст. Учасники прослухали звіти уступаючої управи, обговорили питання багатокультурності Канади, можливість відокремлення Квебеку та вели дискусії над конгресовими резолюціями.

До складу нової управи СУСК ввійшли: Дмитро Якута — голова, Давид Лупул — заст. голови, Богдан Сомчинський — референт комісії прав людини, Ірина Шабатура — реф. громадських справ, Маруся Бошюрків — реф. культури, Олена Лупул — секретар, Богдан Ільків — реф. фінансів, Іван Яворський — голова підготовчого комітету до 20 конгресу та Андрій Макух — уступаючий голова. СУСК видає газету *Студент*. Її редактором надалі залишився Ярослав Балан. Наступний конгрес відбудеться в Оттаві або в Торонто 1979 року.

■

З початком цього шкільного року проведено в Польщі реформу початкового шкільництва, встановивши нову систему 10-річної середньої школи, що привело до змін, або взагалі припинило навчання української мови. У Лігніці закрили загальноосвітній ліцей з українською мовою навчання, а на його місці існуватимуть класи сьома-десята з українською мовою навчання. У Гурові Ілавецькому (загальноосвітній ліцей) відпали паралельні класи з українською мовою навчання, а їхні місця заступлять "створені можливості для навчання української мови", як сказано в офіційному повідомленні. Кількість осередків навчання української мови в Польщі постійно меншає: 1959 року їх було 152, а цього року це число впало до 31.

■

Нещодавно в Німецькій Демократичній Республіці проходив фестиваль пісні й танцю, в якому брали участь мистецькі колективи з усіх соціалістичних країн. Першенство признано народному ансамблю пісні й танцю "Карпати" з УРСР.

■

Хор "Тирса" з Вінніпегу (Канада) відбув при кінці серпня ц. р. турне по містах Австралії та Японії. Разом з хором подорожували члени танцювальної групи. Хор складається з української молоді — студентів університетів і учнів вищих клас середніх шкіл Вінніпегу. Свою активність хор почав ще 1963 року, відбув турне по Європі 1975 року та видав дві грамофонні платівки. Хор складається з 97 осіб. Вірляна Кисілевська-Головка диригує хором.

Ю. М.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Богдан Кравців*: Поезії.
- 9 *Михайло Журба*: Вітраж (Вистава на папері).
- 37 *Ірина Калинець*: Поклик.

ІЗ СТОРІНОК РОЗСТРІЛЯНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

- 43 Листи Михайла Драй-Хмари.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 68 *Петро Марченко, Юрій Шевельов*: Олександр Семененко.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 77 *Михайло Добрянський*: Позиції лівих дисидентів в СРСР.
- 95 Значок, що злякав "колективне керівництво".

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 96 *Богдан Струмінський*: Уваги до харківського правопису.

МУЗИКА І ТЕАТР

- 110 *Валеріян Ревуцький*: Вступаючи в новий сезон.

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

- 114 *Аркадія Оленська-Петришин*: Мистецька колекція Сумиків у Нью-Йорку.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 118 *Юрій Перфєцький*: "Хто багато дає, з того багато й вимагається".

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 122 *Юрій Майвський*: З міжнародної преси.
- 125 *М. Ю.* З життя українців у світі.

Адреси наших представників

<i>Австрія:</i>	Library & Book Supply 16 a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasylyk Cooperativa de Credito "Renacimiento" Maza 144 Buenos Aires
<i>Велико-британія:</i>	Mr. S. Wasylo 4, The Hollows Silverdale, Wilford Nottingham
<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich с/о Oiring Shimshon 692, 7 Askelon
<i>Канада і США:</i>	Nina Hnytzkyj 254 West 31st St. 15th Floor New York, N. Y. 10001 USA G. Lopatynski 254 West 31st St. 15th Floor New York, N. Y. 10001 USA
<i>Швейцарія:</i>	Dr. Roman Prokop alte Landstrasse 22 8803 Rüslikon
<i>Швеція:</i>	Kyrylo Harbar Box 62 Huddinge

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника "СУЧАСНІСТЬ"

на 1978 рік

одно число: річно:

Австрія	2. —	20. — дол.
Австрія	35. —	350. — шил.
Англія	0.80	8. — фун.
Аргентина	50. —	500. — пез.
Бельгія	80. —	800. — бфр.
Бразилія	5. —	50. — н. круз.
Венесуеля	2.50	24. — ам. дол.
Голляндія	5.60	54. — гул.
Ізраїль	8. —	80. — із. ф.
Канада	2.50	24. — к. дол.
Німеччина	4.60	46. — нм.
США	2.50	24. — ам. дол.
Франція	9. —	90. — ффр.
Швейцарія	4.60	46. — шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 10. — дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Karlsplatz 8/III, 8000 München 2

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

МИКОЛА РУДЕНКО

ЕКОНОМІЧНІ МОНОЛОГИ

Мюнхен, 1978. 200 стор. Передмова Петра Григоренка.
Обкладинка Любослава Гуцалюка.

Ця праця Миколи Руденка, відомого українського прозаїка і поета, основоположника Української Гельсінкської Групи, поширювалася в українському Самвидаві кілька років перед його арештом. Засуджений в 1977 році на 7 років позбавлення волі й 5 років заслання, автор відбуває свій присуд у Мордовських таборах.

У передмові до *Економічних монологів* Петро Григоренко м. ін. пише: "Перед нами дуже не проста праця. Навіть жанр її визначити не просто. Відкриваємо книжку і відразу заглиблюємося в захоплюючу автобіографічну повість. Але повість раптом переривається і автор валить на нас, хоч і захоплююче написані, але такі, що вимагають інтенсивної праці мислення, економічні і філософічні міркування. Потім знову захоплююча розповідь... Бувши письменником і добре опанувавши економічну теорію, він подав її в докраю популярному викладі добре ілюстрував життєво переконливими, а часто й художньо-образними прикладами".

Ціна: 8.00 ам. дол.

Замовлення на всі видання "Сучасності" висилати
на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

у США:

Nina Hnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA